

A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága

Szerző: SCHANDA Balázs

Affiliáció: egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar

Rovat: Alkotmányjog

Rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András

Lezárás dátuma: 2018.09.14

Idézési javaslat: SCHANDA Balázs: „A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága” in JAKAB András – FEKETE Balázs (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: BODNÁR Eszter, JAKAB András) <http://ijoten.hu/szocikk/a-gondolat-a-lelkiismeret-es-a-vallas-szabadsaga> (2018). Konkrét szöveghelyre való hivatkozáshoz javasoljuk a szövegbeli bekezdésszámok használatát, pl. [8] vagy [12]–[18].

A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága klasszikus szabadságjog. A vallásszabadság eredetileg a felekezeti választás szabadságát és az elismert felekezetek szabad működésének jogát jelentette. Mai fogalmaink szerint e jogok magukban foglalják a lelkiismereti vagy vallási meggyőződés szabad megválasztásának és megváltoztatásának jogát, valamint azt a jogot, hogy meggyőződését mindenki szabadon kinyilváníthatja, gyakorolhatja és taníthatja. Míg a választás szabadsága nem korlátozható, a lelkiismereti és vallásszabadság további elemei az alapjog-korlátozás általános szabályai szerint igen. A gondolat és a lelkiismeret szabadsága alapvetően egyéni jog, míg a vallásszabadság nemcsak egyéni, hanem – ettől elválaszthatatlanul – közösségi és intézményes jog is. A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága a személy integritását és ezzel méltóságát védi.

Tartalomjegyzék

- 1. A gondolat szabadságának fogalma: általánosított világnézeti szabadság**
- 2. A lelkiismeret szabadságának fogalma: szekularizált vallásszabadság**
- 3. A vallásszabadság fogalma**
- 4. A vallásszabadság részjogosítványai**
  - 4.1. A meggyőződés szabad megválasztása vagy elfogadása
  - 4.2. A vallásszabadság pozitív és negatív oldala
  - 4.3. Kultuszszabadság
  - 4.4. A meggyőződés kinyilvánítása egyéb módon
  - 4.5. A vallás szabad gyakorlásának joga
  - 4.6. A vallási meggyőződés tanításának joga
  - 4.7. A hátrányos megkülönböztetés tilalma
- 5. Az állam- és a vallási közösségek viszonya**
  - 5.1. Az államegyházi modell
  - 5.2. A radikális elválasztás
  - 5.3. A kapcsolódó modell
  - 5.4. Az együttműködő elválasztás

- 5.5. Konveráló tendenciák
- 5.6. Az állam semlegességének kérdése a magyar alkotmányjogban
- 5.7. Az állam és egyház elválasztott/különvált működése Magyarországon

6. JEGYZETEK

---

1. A gondolat szabadságának fogalma: általánosított világnézeti szabadság

[1] A nemzetközi emberi jogi dokumentumok és az alkotmányok jellemzően együtt említik a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságát.^[1] A vallásszabadság igénye történetileg megelőzi az emberi jogok eszméjét és a vallási közösségek és a hatalom viszonya civilizációkat meghatározó tényező: a korlátozott vallási türelem helyébe fokozatosan, és a világban eltérő mértékben lépett a vallásszabadság.^[2] A gondolat és a lelkiismeret szabadsága a vallásszabadságból fejlődött ki, így a később nevesített jogokhoz képest a vallásszabadsággal kapcsolatos joganyag súlya meghatározó, illetve a vallási közösségek és az állam viszonyának kérdései nem csak a vallásszabadság intézményvédelmi tényezőiként lényegesek, hanem egy-egy állam alkotmányos önazonosságát is meghatározzák.

[2] A gondolat szabadsága – egyes alkotmányokban, így a Bonni Alaptörvényben – a hit szabadsága^[3] – az egyén belső meggyőződésének védelmét követeli. A gondolat, a hit, az egyén belső meggyőződése a jog számára érinthetetlen: a gondolat közlése, a hit megvallása, a meggyőződés megnyilvánulása az, ami – kommunikációs alapjogként – szabályozás tárgya lehet. Az állam szerepe a gondolatszabadság vonatkozásában az eszmék szabad áramlásának biztosítása.^[4] A gondolatszabadság megsértését jelentenék az egyént belső meggyőződésének feladására kényszerítő vagy késztető beavatkozások (tudatmódosító szerek vagy kezelések, „átnevelés” pszichiátriai vagy más, a személyi szabadságot korlátozó módszerekkel). A gondolatszabadság megsértését jelentheti az is, ha az állam vallási-világnézeti kérdésekben állást foglal, azaz az eszmék szabad formálódásának és áramlásának biztosítása helyett egyes nézeteket privilegizálna vagy hátrányos helyzetbe hozna. Ugyanakkor a történelmi múlt elismerése (így Magyarország esetében a kereszténység sajátos szerepének említése a Nemzeti Hitvallásban) vagy egy vallási örökség kulturális lenyomatának védelme önmagában nem sérti a gondolatszabadságot. A gondolat megnyilvánulása már a véleménynyilvánítási szabadság körébe tartozó kérdés.

2. A lelkiismeret szabadságának fogalma: szekularizált vallásszabadság

[3] A lelkiismeret és a vallás szabadsága történetileg korábban jelent meg, mint az emberi méltóság, az általános személyiségi jog, az általános cselekvési szabadság; az általa védett magatartások többnyire az általános cselekvési szabadság védelmét is élvezik.

[4] Az egyéni vallásszabadság következetesen a lelkiismereti szabadsággal együtt kerül deklarálásra. E kapcsolódásnak nem csak történeti okai vannak, de e jogok szervesen is összekapcsolódnak. A lelkiismeret fogalma ugyanakkor jogilag nem meghatározott. A polgári szolgálat bevezetéséről rendelkező magyarországi törvénymódosítás miniszteri indokolása 1990-ben el is ismerte, hogy a lelkiismeret fogalmát „sem a hazai, sem a külföldi jogalkotás nem dolgozta ki”, és ehhez hozzáfűzte, hogy a „lelkiismereti ok nem korlátozható vallási motivációra. Azon a személyiség olyan belső értékrendszerét kell érteni, amellyel ellentétes magatartás az egyén lelki sérülésével és önmagával való meghasonlásával járna”.^[5] Egyes megközelítések szerint a lelkiismereti szabadság fogalma tágabb, mint a vallásszabadságé, mégpedig azért, mert az előbbi nemcsak a vallásos embereket, hanem mindenkit megillető szabadságjog.^[6] E megközelítés azonban már csak amiatt is kétséges, mivel a vallásszabadság joga, melynek része a vallás választásának és elutasításának joga, a negatív vallásszabadság értelemszerűen megilleti a nem vallásos embereket is.

[5] A lelkiismereti szabadság egyik megközelítése mintegy „szekuláris vallásszabadságként” az egyén identitását a vallási meggyőződéshez hasonló mélységben meghatározó, nem vallási meggyőződés választása, elfogadása, kinyilvánítása, gyakorlása, tanítása számára biztosít védelmet. Az ilyen világnézeti meggyőződés, például a humanizmus, a pacifizmus a vallási meggyőződéshez hasonlóan lehet mély, őszinte és átfogó, azonban a vallási meggyőződéssel szemben a transzcendencia elemeit nélkülözi.

[6] A lelkiismereti szabadság másik megközelítése szerint – így a 4/1993. (II. 12.) AB határozat értelmezésében – a személyiség integritásához való jogként fogható fel, mely az egyént attól óvja, hogy az állam önmeghasonlásba kergesse, lényeges meggyőződéseivel összeegyeztethetetlen helyzetekbe hozza vagy – szélsőséges esetben – meggyőződésével ellentétes magatartásra kényszerítse. Relevanciával az egyén számára elsődlegesen saját, egyéni lelkiismereti meggyőződése bír, nem pedig az, hogy milyen vallási-világnézeti közösséghez tartozik. Így hadkötelezettség esetén az Alaptörvény XXXI. cikk (3) bekezdése szerint a katonai szolgálat az egyén lelkiismereti meggyőződése okán helyettesíthető fegyver nélküli szolgálattal. Ugyanígy járhat el a munkajogi kötelezettséget, munkáltatói utasítást (például terhességmegszakításban való közreműködést) megtagadó munkavállaló.^[7] Ez a „szekularizált meggyőződésre”, azaz nem vallási világnézetre történő hivatkozás az állam és a vallási közösségek különvált működése adta keretek között elkerülhetővé teszi, hogy a formális egyháztagság vagy a személyes kötődés egy adott vallási közösséghez jogi relevanciát kapjon: nem a felekezeti hovatartozásnak, hanem az ebből (vagy más értékekből) fakadó személyes meggyőződésnek van jogi jelentősége.

3. A vallásszabadság fogalma

[7] A tordai vallásbékére vagy más, a reformáció nyomán létrejött rendezés is jelzi, hogy a vallásszabadság igénye – ha a mai tartalomnál szűkebb körben is – évszázadokkal az emberi jogok eszméjének kialakulása előtt felmerült, sőt, bizonyos értelemben a vallásszabadság a forrása az emberi jogoknak. Ahogy az Alkotmánybíróság megállapította:

A vallásszabadság kialakulásának és fejlődésének meghatározó szerepe volt az alapvető jogok elismerésében. A vallást az önkifejezés más formái fölé emelte a történeti hagyomány, ezen belül az, hogy a vallásszabadság – a szabadságjogok „történeti atyja” – és az egyházak jelentős szerepre tettek szert a társadalmakban. A fenti fejlemények vezettek ahhoz, hogy a vallást kiemelték a gondolat egyéb formái közül, és védelmét külön szabályokban garantálják a nemzetközi emberi jogi dokumentumok és az alkotmányok egyaránt.^[8]

[8] A vallás és a hit fogalma tágan értendő: olyan, bizonyossággal vallott meggyőződésről (nem vélekedésről!) van szó, mely a világmindenség eredetével és céljával kapcsolatos. A vallás jogi fogalmának meghatározása nem könnyű feladat. A hatályos magyar szabályozás szerint vallásnak az olyan világnézetet tekinthetjük, mely természetfelettire irányul, rendszerbe foglalt hitelvekkel rendelkezik, tanai a valóság egészére vonatkoznak, valamint sajátos magatartás-követelményekkel (szokásokkal, életvezetési és erkölcsi követelményekkel) az emberi személyiség egészét átfogja – a törvényi meghatározás sajátos kísérlet a vallás fogalmának normatív rögzítésére.^[9] A vallási meggyőződés az egyént lelkiismeretében köti, azaz megtagadása, a hitből fakadó kötelezettségek elmulasztása súlyos belső válságot okozna. A bizonyítás terhét adott esetben az egyénnek kell viselnie, aki valamely kötelezettségétől mentesülni kíván: neki kell igazolnia, hogy valóban fennáll a lelkiismereti kényszer – a puszta nyilatkozat nem feltétlenül elegendő, ahogy az elkötelezettség nélküli vélekedések sem. A védelem független attól, hogy a gondolat erkölcsi nézetek alapján alakul-e vagy tételes vallásokhoz kapcsolódik. A védelem független attól is, hogy az adott gondolat, hit vagy vallás mennyire elterjedt. A lelkiismeret általános szabadsága a vallásszabadságból fejlődött ki. A

vallásszabadság pedig eredetileg adott vallási közösségek szabad működését jelentette, egyrészt történeti okokból, de azért is, mivel a vallás antropológiailag közösségi jelenség.

[9] A vallás az egész személyiséget átfogó és meghatározó jelenség, része az „emberi minőségnek”.^[10] A vallásszabadság mai megközelítésünk szerint közvetlenül az emberi méltóságban gyökeredzik – megsértése az emberi méltóság elleni súlyos támadás (->az emberi méltósághoz való jog).^[11] Az emberi méltóság korlátozhatatlan – az *Alaptörvény* szóhasználatával sérthetetlen (II. cikk), azaz az emberi személyiség a jog számára érinthetetlen.^[12]

[10] A vallásszabadság egyszerre egyéni és kollektív természetű jog: e két elemének érvényesülése egymástól elválaszthatatlan. Bár történelmileg a vallásszabadság a legkorábban nevesített jogok közé tartozik (hiszen a reformáció nyomán – a maitól lényegesen szűkebb tartalommal – már az emberi jogok elméletének megjelenése előtt több évszázaddal megjelent), az általa védett jogok ma más jogok egész sorával – az emberi méltósághoz való joggal, a lelkiismereti szabadsággal, a véleménynyilvánítási szabadsággal (->a *véleménynyilvánítás szabadsága*), az egyesülési és gyülekezési szabadsággal (->*egyedülési jog*, ->*gyülekezési jog*) – interferálnak, így gyakran *lex specialis*nak tekinthetők.

[11] A vallásszabadság az állammal szemben biztosít védelmet: a vallási közösségeken belül nem értelmezhető. Az államnak a vallási közösségekből való kiválás szabadságát kell biztosítania, azonban vallási közösségek belső vitáiba nem avatkozhat be.

[12] A gondolat, a vallás és a lelkiismeret szabadságának egyéni jogként minden természetes személy alanya, állampolgárságra, a személyi szabadság esetleges korlátaira való tekintet nélkül. A gyermekek vonatkozásában egyes megközelítések – így a *Gyermekek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény*^[13] – azt sejtetik, hogy a gyermek vallásszabadsága és a szülői jogok versengő alapjogokká válhatnak: a szülő eszerint nem megválasztja a gyermekének adandó nevelést, hanem „a gyermeket e jogának gyakorlásában képességei fejlettségének megfelelően irányítja”. Az *Alaptörvény* XVI. cikk (2) bekezdése szerint a szülőket megilleti az a jog, hogy a gyermekeiknek adandó nevelést megválasszák. Ezzel az *Alaptörvény* a család világnézeti integritását is védi, azaz védi azt a jogot, hogy a szülők gyermekeiket lelkiismereti és vallási meggyőződésük szerint neveljék.

[13] A vallásszabadság közösségi oldala, a vallási meggyőződés másokkal együttesen történő kinyilvánítása, gyakorlása és tanítása kifejezett állami elismerés nélkül is alapjogi védelmet élvez. A vallásszabadság közösségi alanyai a vallási közösségek (egyházak, vallásfelekezetek), valamint mindazon közösségek – jogi formájuktól függetlenül – melyek rendeltetése valamely vallás vagy világnézet gyakorlása, támogatása.

[14] A vallásszabadság tartalmát képező egyéni jogokat a vallási közösség létrehozatalának joga zárja le (fontos e helyen is jelezni, hogy itt az állami nyilvántartásba vétellel jogi személyiséget nyerő „egyházról” mint jogalanyról van szó, míg a vallási önértelmezés alapján történő tényleges alapítás a jog számára irreleváns). A létrejövő vallási közösség a későbbiekben bemutatott módon sajátos jogálláshoz is juthat – ez azonban nem elengedhetetlen feltétele a közösségi vallásgyakorlás szabadságának (míg az autonóm jogi személyiség elérhetősége igen). Ugyanakkor ez az egyik olyan helyzet, ahol a magánszemélyek vallási meggyőződésének megvallása és állami szerv tudomására hozása a kívánt jogállás megszerzésének elkerülhetetlen feltétele.

[15] A személyes adatok védelméhez való jog – az információs önrendelkezési jog – különleges, azaz szenzitív adatként védi a vallási meggyőződésre vonatkozó adatokat.^[14] A magyar jog nem ismeri a vallási meggyőződésre és a felekezeti hovatartozásra vonatkozó adatok közötti különbségtételt, azaz a vallási-felekezeti hovatartozás tényét a vallási meggyőződésre utaló adatnak tekinti, ami ilyenként az információs önrendelkezési jog különösen érzékeny tárgya.

[16] A diszkriminációt tiltó XV. cikk kifejezetten említi a vallás alapján történő alapjogi különbségtétel tilalmát. A semleges állam aktív szerepe a vallásszabadság biztosításában egy olyan társadalmi-kulturális közeg elősegítése, mely kellő toleranciával támogatja a szabad választást és a vallás

gyakorlása számára megfelelő teret biztosít. A tolerancia elve alapján a személy méltóságát tiszteletben tartva, a vallásszabadság pozitív és negatív oldalából fakadó különböző magatartások egymást kölcsönösen korlátozzák, megfelelő teret hagyva a személyiség szabad kibontakoztatásához. A vallásszabadságot versengő alapjogok vagy alkotmányos értékek korlátozhatják, ha a korlátozás elkerülhetetlenül szükséges, mértéke pedig nem aránytalan. A vallásszabadság pozitív és negatív oldala azonban egyenrangú, azaz egyik sem tekinthető főszabálynak, melyhez képest a másikat kivételként kellene kezelni.^[15]

4. A vallásszabadság részjogosítványai

[17] Nemzetközi emberi jogi dokumentumokhoz hasonlóan az *Alaptörvény* VII. cikke – más alapjogok deklarálásához képest bővebben, azonban a teljesség igénye nélkül – rögzíti a vallásszabadság tartalmát. A vallásgyakorlás joga a kommunikációs alapjogok közé illeszkedik, és ekként szorosan összefügg a véleménynyilvánítás szabadságával, azonban a történeti szempontok mellett a meggyőződés személyiséget átfogó és meghatározó mivolta is különbözik a véleménynyilvánítás szabadságától. Az alapjogok hierarchiájában – melyet az Alkotmánybíróság dolgozott ki – a kommunikációs alapjogokat korlátozó törvényeket megszorítóan kell értelmezni.^[16]

[18] A vallásszabadság jogának mai értelme a meggyőződés szabad megválasztásának (pozitív vallásszabadság), megváltoztatásának és a tőle való elhatárolódásnak szabadságán (negatív vallásszabadság) túl tartalmazza a vallásgyakorlás szabadságát is, védve mind az egyéni meggyőződés szerinti életvezetést, mind a vallási közösségek önállóságát. Hangsúlyozandó, hogy a vallásszabadság részjogosítványainak említése nem taxatív, és a vallásszabadság szoros összefüggésben áll más alapjogokkal, így például a magánszféra védelmével vagy az egyesülési joggal.

4.1. A meggyőződés szabad megválasztása vagy elfogadása

[19] A vallásszabadság történetileg először a felekezeti választás szabadságát jelentette: a reformációt követően megszilárdult felekezeti pluralizmus nyert általa törvényesítést. Ugyanakkor a „bevett”, majd 1895 után a bevett vagy törvényesen elismert felekezeteken kívül esők legfőbb a megtúrtság bizonytalan viszonyai között léteztek.^[17] A felekezeti választás joga a felekezetalapítás jogának elismerésével vált teljessé.^[18]

[20] Az állam vallási kérdésekben nem foglalhat állást, „nem ítékezhet vallásos hit vagy lelkiismereti meggyőződés igazságtartalmáról”.^[19] Az állam intézményvédelmi kötelezettsége kiterjed arra, hogy megfelelő teret biztosítson az egyéni meggyőződés szabad kialakításához.^[20] Az államnak védenie kell az egyén szabadságát mások beavatkozásával szemben. Az államnak kötelessége – különösen a közoktatás rendszerén keresztül – tárgyilagosan, teljes körű és kiegyensúlyozott arányú információk közvetítenie a világnézeti kérdésekről,^[21] és korrekt módon tájékoztatást adhat a vallási devianciák veszélyeiről is.^[22] A választás szabadságát a közvetlen beavatkozásokon, kényszereken túl korlátozza az is, ha az állam egyoldalú kedvezményekben részesít bizonyos vallásokat vagy nézetrendszereket.

[21] A vallási érzések a véleménynyilvánítás szabadságának lehetséges korlátai; így a tömegtájékoztatási eszközökre vonatkozó ilyen korlátozások, a vallási meggyőződést sértő megnyilvánulások a véleménynyilvánítás és a vallás szabadsága közötti kollízióként törvényi szabályozást igényelhetnek. Más csoportok mellett a vallási közösség tagja elleni erőszak vagy a gyűlöletre uszítás büntetőjogi fenyegetettsége is indokolt.^[23]

4.2. A vallásszabadság pozitív és negatív oldala

[22] A vallásszabadság joga értelemszerűen együtt jár a negatív vallásszabadsággal: minden vallási-világnézeti jellegű választás szükségszerűen más meggyőzések elutasításával jár. A különböző vallások és meggyőzések rendezett együttélése ugyanakkor elkerülhetlenné teszi a

szembesülést más hitek és meggyőzések jelképeivel és megnyilvánulásaival: csak az államnak kell kerülnie azt, hogy jelképekkel azonosuljon – hacsak nem kulturálisan-történelmileg meghatározott jelképekről van szó. A vallásszabadság negatív oldalán az *Alaptörvény* külön nevesíti a meggyőzés kinyilvánításának mellőzéséhez való jogot, ami attól, hogy valaki a meggyőződését firtató kérdésre nem ad választ, kiterjed addig, hogy az egyén mellőzze a részvételt bármiféle vallásos cselekményben. Bizonyos esetekben azonban a vallási meggyőződés kinyilvánítása értelemszerű feltétele annak, hogy az egyén élni tudjon a pozitív szabadságának elemeivel: így a vallási előírások szerint elkészített ételt igénylő fogvatartott jogait csak akkor veheti figyelembe a büntetés-végrehajtási intézet, ha igényét jelezte. Az államnak

a pozitív és a negatív vallásszabadságot megkülönböztetés nélkül kell biztosítani. A pozitív és a negatív vallásszabadság egyenrangú: az állam egyiket sem tekintheti alapesetnek, amelyhez képest a másik kivétel. Abból, hogy az állam maga semleges, nem a negatív vallásszabadság, s még kevésbé a vallási közömbösség támogatása következik.^[24]

4.3. Kultuszszabadság

[23] A vallásos cselekmények, szertartások végzését, azaz a hagyományosan a kultusz körébe sorolt cselekedeteket a nemzetközi emberi jogi dokumentumok és az *Alaptörvény* külön is nevesíti. Az egyéni ima, a közösségi istentisztelet, a körmenet, a zarándoklat szabadsága a vallásszabadság hagyományos lényege; állami szabályozás, korlátozások e területen képzelhetők el legkevésbé. A kultuszszabadság körébe tartozik a kultuszcselekmények végzése és az ilyen cselekményekben történő részvétel is.

[24] A jog kiterjed arra, hogy a munkaviszonyban vagy más, munkavégzésre irányuló jogviszonyban álló személyek vallási ünnepeikre mentesülhessenek a munkavégzés alól, erre azonban kellő teret biztosít az, hogy a munkavállaló fizetett szabadságából évente öt napot az általa kért időpontban kell kiadni.^[25] Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint a munkaszüneti napok törvényi meghatározása^[26] „nem azok vallási tartalmának szól, hanem a társadalom elvárásain és gazdaságossági megfontolásokon nyugszik”,^[27] azaz az állam nem egyházi, vallási jellegű igényeket elégít ki a vasárnap védelmével és vallási egyházi ünnepek munkaszüneti nappá nyilvánításával.^[28] Mégsem állítható, hogy ezek az ünnepek teljesen függetlenedtek volna vallási tartalmuktól, amit az is jelez, hogy a változó dátumra eső ünnepnapok, így a húsvéthétfő és a pünkösdhétfő napjának meghatározása igazodik a nyugati kereszténység naptárához. Megjegyzendő, hogy számos országban a szabad vallásgyakorlás biztosítékaként tekintenek a vasárnapi munkaszünetre és az egyházi ünnepnapok védelmére, így például a konkordatárius jog is szabályozza e kérdést.^[29]

[25] Az egyénnek és a közösségnek egyaránt joga van arra, hogy vallási jelképeket helyezzen el, ugyanakkor túrnie kell a meggyőződésével ellentétes jelképekkel való szembesülést. Közintézmény az állam világnézeti semlegességének elve alapján vallási jelképeket nem helyezhet el, ami nem jelenti azt, hogy közintézményekben magánszemélyek vagy szervezetek ne helyezhetnének el ilyen jelképeket (így például szociális otthon lakói). Hasonló szempontok érvényesek a közterületeken elhelyezett vallási jelképekre is.

[26] Istentiszteleti helyek létesítése és működtetése a kultuszszabadság lényegi eleme.^[30] A településrendezési, a tűzvédelmi, a közegészségügyi szempontok mint szekuláris, mindenkire kötelező előírások figyelembevételével, a vallási közösségeknek reális lehetőséggel kell rendelkezniük arra, hogy egy településen istentiszteleti, közösségi helyet alakítsanak ki. Adott esetben indokolt a vallási előírásokra és igényekre való tekintettel az általános szabályoktól való eltérés (például templomtorony engedélyezése). A liturgikus szabályok változása áttörheti a műemlékvédelmi szempontokat (ahogy erre a római katolikus templomokban a '60-as évektől sor

került). Magyarországon is felmerült a harangozás mint a vallási meggyőződés hirdetése és a pihenéshez való jog összeütközésének kérdése (a vallási meggyőződést kifejező harangozás és a magánlakás sérthetlensége közötti konfliktus a magyar jogban még nem vetődött fel). Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának álláspontja abból indul ki, hogy a hitélethez kötődő harangozás a vallás nyilvános és szabad gyakorlásának része, míg az egyéb, például az időjelzést szolgáló harangozás nem az, akkor sem, ha templomi harang szól. A jelentés szerint a harang szakrális célú használatát állami jogszabályok nem rendezhetik, azaz az ombudsman az alapjogok versenyén kívülre helyezi a vallásszabadság ezen megnyilvánulásait.^[31]

[27] A vallásgyakorlásra állami intézményekben is megfelelő, tényleges lehetőséget kell biztosítani, így a kórházakban, a büntetés-végrehajtási intézetekben és a honvédség kötelékében is: ez az egyik terület, ahol az állam pozitív kötelezettségei nem vitathatók, amit jól példáz az, hogy erről a legszigorúbb szeparációs rendszerek, így Franciaország vagy az Amerikai Egyesült Államok is gondoskodtak. Az állami aktivitás mértéke némileg függhet a különböző intézményekbe vezető út jellegétől: a katonák az állam szolgálatára szerződnek (vagy állampolgári kötelezettségüket teljesítik), a kórházakba általában saját és az állam cselekvési körén kívül eső *vis maior* juttatja az egyént, míg a büntetés-végrehajtási intézményekbe végső soron az egyén saját jogellenes magatartása következtében kerül. A honvédségnél a legszélesebbek az állami aktivitás morális alapú kötelezettségei, míg például a kórházak esetében általában a lelkipásztori ellátás lehetővé tétele (lelkész látogatási lehetősége, istentiszteleti hely rendelkezésre bocsátása) elegendő lehet. E pozitív állami kötelezettségek sok esetben megkövetelik a vallási közösségekkel történő egyeztetést és a megállapodásos szabályozást, amire a tábori lelkészséget illetően Magyarországon sor is került, a kórházakat illetően pedig helyi egyeztetéssel történik. Jelentős részben – a hitéleti tevékenységgel kapcsolatos pozitív várakozások miatt – a börtönmisszió is állami támogatást élvez.

4.4. A meggyőződés kinyilvánítása egyéb módon

[28] A meggyőződés kinyilvánításának jogát korlátozza, ha ez egyénnek nincs lehetősége meggyőződését kifejezésre juttatni vagy a meggyőződés kifejezésre juttatása miatt hátrány érné. Hasonlóképpen nem érheti hátrányt azt sem, aki meggyőződését nem kívánja kifejezésre juttatni.

[29] A meggyőződés kinyilvánítása történhet szóban vagy írásban tett nyilatkozattal, vagy ráutaló magatartással (például sajátos öltözet vagy szakáll viselésével, vallási jelképekkel). A lelkiismereti-vallási meggyőződésre vonatkozó adat ugyanakkor különleges adatnak minősül, ami állami nyilvántartásba nem vehető fel, és egyébként csak az érintett írásbeli hozzájárulásával kezelhető. Egyes sajátos élethelyzetekben vagy intézményekben elkerülhetetlen lehet, hogy az egyén meggyőződését nyilvánosságra hozza, ha élni kíván a vallásszabadsághoz kapcsolódó jogaival, ez azonban nem menti fel az intézményt a szenzitív adatnak minősülő adatok kezelésének tilalma alól.

[30] A meggyőződés kinyilvánításának hagyományos kérdése az eskü. A rendszerváltás nyomán alkotott törvények a legtöbb esetben, amikor valamilyen hivatal betöltéséhez esküt követelnek meg, választási lehetőséget kínálnak fel az esküt tevő számára, hogy esküjét meggyőződése szerint kiegészíthesse az „Isten engem úgy segítjen!” fordulattal.^[32] A magyar állampolgárságról szóló törvény különbséget tesz állampolgársági eskü és állampolgársági fogadalom között, melyek egyenértékűek.^[33] Egyéb esetekben a törvények eskünek nevezik az Isteni név tanúságul hívása nélkül tett „esküt” is, azaz nem különböztetnek eskü és fogadalom között. Más megközelítés szerint a törvényekben előírt választható esküszövegek csak általánosságban lehetnek alkalmasak az érintett lelkiismereti meggyőződésre vonatkozó következtetés levonására, azaz tisztán szubjektív szinten dönthető el, hogy valaki ténylegesen vallási meggyőződését fejezte ki a megerősítéssel, vagy pedig más okokból, így hagyománytiszteléből tette hozzá a kötelező szöveghez a megerősítést, ahogy a megerősítő fordulat elhagyása is fakadhat vallási meggyőződésből. Az állampolgári jogok (az adatvédelmi biztos jogkörében eljáró) országgyűlési biztosának állásfoglalása szerint

ilyen következtetés konkrétan, az eskütevő személyére vonatkozóan objektíve nem lehet egzakt és egyértelmű, mivel egy nem vallásos ember is mondhatja a törvényi szöveget, ha az eskü ünnepélyessége, a tradíciók tisztelete vagy bármely más lelkiismereti meggyőződése okán ezt fontosnak érzi.^[34]

[31] Ezen érvelés alapján nem minősült aggályosnak az, hogy az esküokmány a köztisztviselő személyi anyagának részévé válik, az egyén lelkiismereti meggyőződésére akkor sem lehet következtetést levonni, ha az esküokmányról egyértelműen kiderül, hogy az esküt a megerősítő formulával együtt vagy anélkül tette le. E megközelítés a vallásos esküformát csak a hagyomány részének tekinti, ami gyakran megfelelhet a valóságnak, azonban aligha lehet eltekinteni attól, hogy számos esküt tevő a forma megválasztásakor ténylegesen vallásos meggyőződését fejezi ki.

[32] Ahogy azt az Alkotmánybíróság már 1992-ben megállapította: „a népesség vallási hovatartozására vonatkozó, az önkéntességet és az anonimitást biztosító, közérdekű, illetve tudományos felmérés” nem sértette (volna) az Alkotmányt, *a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény, avagy a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény rendelkezéseit,*^[35] ugyanis az adatok nem visszaazonosíthatóak. A hatályos törvény kifejezetten rögzíti, hogy önkéntes és anonim alapon a népszámláláson gyűjthető a vallásszabadsággal összefüggő (vallási hovatartozásra vonatkozó) adat.^[36] A meggyőződés elhallgatásának, a kinyilvánítás mellőzésének joga természetesen nem jelentheti azt, hogy állami szervek előtt történő kinyilvánítása tilos lenne. Erre különböző jogok gyakorlásához egyenesen szükség lehet^[37] (így a fegyver nélküli katonai szolgálat esetében^[38] vagy egyházi jogi személy nyilvántartásba vételekor). A büntetés-végrehajtási intézet sem vezethet az elítéltek vallási hovatartozásáról nyilvántartást – és természetesen az ezzel kapcsolatos adatokról tájékoztatást nem adhat^[39] (figyelemre méltó, hogy ebben az esetben vallási hovatartozásról és nem meggyőződésről rendelkezik a jogszabály). Ehhez hasonlóan a javítóintézetek sem vezethetnek nyilvántartást a fiatalok vallási hovatartozásáról. Megjegyzendő, hogy a mai magyar jog nem tesz különbséget a világnézeti meggyőződés mibenléte és a felekezeti hovatartozás ténye között.

[33] A vallási hovatartozáshoz a magyar jogban jogosultságok vagy kötelezettségek nem kapcsolódnak, de a vallási meggyőződéshez sem köthetőek önmagában jogok és köteleességek: az állammal szembeni jogosultságok kérdésében vagy a kifejezésre juttatott igények és nem a meggyőződés dönt (így például vallásoktatás igénybevételénél a semleges iskolában), vagy a szekuláris lelkiismeret a meghatározó (mint például a katonai szolgálat megtagadásának jogánál).

[34] A meggyőződés kinyilvánításának joga magában foglalja a meggyőződés hirdetését és a mások meggyőzésére irányuló törekvést is. E jognak természetes korlátja mások vallásszabadsága és önrendelkezési joga.

[35] Hivatalukat meggyőződésükkel összhangban gyakorolják, és hitbéli, vallási-világnézeti meggyőződésüket kifejezésre juttathatják vallási-világnézeti szempontból semleges államot megjelenítő választott vagy kinevezett tisztségviselők, a köztisztviselők és a közalkalmazottak is, azonban ennek során fokozott tapintattal kell eljárniuk. Adott esetben a Legfelsőbb Bíróság úgy ítélte meg, hogy fegyelmi vétséget képez az, ha családsegítő intézmény munkatársa a vele kapcsolatba került kiskorút saját hitbéli nézeteinek elfogadására kívánja rábírní.^[40] Az ilyen közalkalmazottaknak (például egy állami iskola tanárának) nem kell elhallgatnia hitbéli meggyőződését, azonban helyzetét nem használhatja föl arra, hogy hitét terjessze. Az, hogy milyen módon juttathatja kifejezésre meggyőződését, meghatározóan függ a fogadó környezettől: az alsó tagozatos tanítónőre és az egyetemi professzorra ezért nem alkalmazható egységes mérce. Kiskorúak esetében a tanárok részéről nyilván nem fogadható el olyan magatartás, mellyel a szülők meggyőződését aláaknáznák. Napjainkban számos nyugat-európai országban éles viták folynak a vallási hagyományokat követő öltözködési szabályokról, különösen a muszlim nők viseletéről. A

vallásilag meghatározott öltözet tiltásának kérdése Magyarországon még nem merült fel. Korlátozó rendelkezések csak addig a mértékig lehetnének elfogadhatóak, ameddig a polgári viselettől eltérő öltözet viselése a közalkalmazott (például pedagógus) feladatának ellátását súlyosan nehezítené. Így abból kell kiindulnunk, hogy pedagógusok vagy köztisztviselők is viselhetik a szerzetesi ruhájukat, vagy viselhetnek fejkendőt, turbánt vagy más, a vallási meggyőződésüket kifejező külső jelet. Azonban ezzel kapcsolatban is érvényesülnek a fogadó közegről mondottak: ha a szülők nem tudják elfogadni a polgári viselettől eltérő öltözetet, akkor a pedagógus nem lesz képes ellátni alapvető feladatait. Ugyanakkor az államot megjelenítő egyenruhás testület tagja (rendőr, katona) nem egészítheti ki öltözetét vallási meggyőződésének kifejezésére.

4.5. A vallás szabad gyakorlásának joga

[36] A vallásszabadság joga magában foglalja azt, hogy az egyén teljes életvezetését hite szerint alakíthassa,^[41] vallási közösség önértelmezése szerint működjön. A vallásgyakorlás szabadsága, a hagyományos kultuszszabadságon túl azt az általános szabadságjogot jelenti, melynek lényege a meggyőződésből fakadó cselekvés fokozott védelme: a lelkiismereti meggyőződésen alapuló cselekvés erősebb, külön nevesített védelmet élvez, túl az emberi méltóságból fakadó cselekvési szabadság védelmén. Azaz nem csupán az istentisztelet vagy egyéb szertartás védett a vallásszabadság alapjoga által, hanem minden más mód is, mellyel a meggyőződés kifejezésre kerül. Az, hogy az *Alaptörvény* szerint a meggyőződés kinyilvánítása „vallásos cselekmények, szertartások” mellett „egyéb módon” is történhet, azt fejezi ki, hogy a jog nem meghatározott magatartásokat véd, hanem azt a meggyőződést, melyből a magatartás fakad. Ugyanakkor a meggyőződés kinyilvánítása egyfelől nem lépheti át a törvény kereteit, másfelől az állam alkotmányos kötelezettsége, hogy csak valóban szükséges korlátozásokat érvényesítsen.

[37] A lelkiismereti, illetve vallási meggyőződéssel ellentétes egészségügyi kezelés (leggyakrabban: vérátömlesztés) visszautasítása, azaz az önrendelkezés határa a vallásszabadság hagyományos kérdése. A védelem kiterjed vallásilag meghatározott öltözet vagy hajviselet hordására, étkezési szabályok és szokások tiszteletben tartására (ezzel összefüggésben a rituális vágásra).

[38] A fegyveres katonai szolgálat megtagadásának joga a lelkiismereti szabadság egyik hagyományos kérdése. Bár a hadkötelezettség az *Alkotmány 2004. évi CIV. törvénnyel* történő módosítása révén, 2005. január 1-je óta csak rendkívüli helyzetekben (rendkívüli állapot idején vagy megelőző védelmi helyzetben) éledhet fel, a fegyveres szolgálat által okozott lelkiismereti konfliktus alapjogi megítélése nem változott. A hadkötelezett a haza védelmére irányuló kötelezettségét fegyver nélküli szolgálattal teljesíti, ha a fegyveres szolgálat teljesítése lelkiismereti meggyőződésével összeegyeztethetetlen [*Alaptörvény* XXXI. cikk (2) bekezdés]. „Totális megtagadásra”, azaz a polgári szolgálat elutasítására nincs mód, mivel az állam egyrészt biztosítani köteles a lelkiismereti szabadságot, másrészt az ország védelmét, a „védelmi képesség fenntartása a lelkiismereti szabadságot biztosító alkotmányos rend fennmaradásának is feltétele”.^[42]

[39] Nem terjed ki a lelkiismereti szabadság a közteherviselési kötelezettség alapján fizetett adók, illetékek, vámok és társadalombiztosítási járulék részleges megtagadására sem azon a címen, hogy az állam (a helyi önkormányzat vagy a társadalombiztosítás) olyan tevékenységeket is finanszíroz, melyek az adó- vagy járulékfizető meggyőződésével összeegyeztethetetlenek.

[40] A jog védi a vallási (világnézeti) egyesülési jogot, mely kiterjed vallási közösségek létrehozatalára és önálló működésére is. Védett magatartásnak minősül a vallási célú társulás joga, azaz olyan szervezetek létrehozása, melynek keretei között a tagok egyéni vallásszabadságukat gyakorolják. Védett a meggyőződés közös megvallása, mely történhet a kultusz hagyományos cselekedetei által (istentisztelet, körmenet, zárandoklat, harangozás), karitatív tevékenység útján (mely a keresztény hagyományban az istentisztelet egyik formája), oktatási tevékenység útján (mely történhet a közösség keretein belül tetszőleges formában, de a formalizált módon, a közoktatási rendszerhez kapcsolódóan is).

[41] A közösségi vallásszabadság lényeges eleme a vallási közösségek önkormányzata, hagyományos kifejezéssel az egyházi autonómia. E jog alapján a vallási közösségek (jogi formájuktól függetlenül) belső szervezetüket maguk határozzák meg, igazgatásukat saját szabályaik szerint maguk végzik. A közösség állami beavatkozás nélkül maga dönt tagjainak felvételéről és esetleges kizárásáról is. A közösség szabadságának lényegi eleme a szolgálattevők önálló kiválasztása és képzése. A vallási közösségek működéséhez szükséges tulajdon a tulajdonhoz való jog védelme mellett a vallásszabadság védelmét is élvezzi.

[42] A kegyeleti jog körébe tartozó kérdés, hogy az egyént megilleti a meggyőződésével összhangban lévő eltemetetéshez való jog. Az egyházak jelentős temetőfenntartók (az összes temető mintegy fele egyházi tulajdonban van), azonban törvény nem szabályozza, hogy mennyiben kötelezhető az egyházi temetőtulajdonos más felekezetű temetési szertartás vagy esetleg világi temetés tűrésére. A szabályozás talán azért maradt el, mert a gyakorlat messzemenően toleráns, ugyanakkor nem vitatható az, hogy az egyházi temetőben végezhető szertartásokat a fenntartó meghatározhatja, hasonlóan a templomban végezhető szertartásokhoz. A kérdésnek különösen olyan esetben lehet jelentősége, amikor az adott település egyetlen temetője egyházi temető, vagy ha más vallású vagy felekezetű hozzátartozó temetéséről van szó.

[43] Elkötelezett intézmények (oktatási intézmények, gyermek- és ifjúságvédelmi, szociális és egészségügyi intézmények) létrehozásával a vallási közösségek meggyőződésüket fejezik ki: az intézmények létrehozásának és fenntartásának joga a vallási meggyőződés kifejezésre juttatásaként alapjogilag védett.

[44] Az *Alaptörvény* külön védi a szülők jogát arra, hogy gyermekek vallási nevelését meghatározzák. A szülő vallási meggyőződése azonban nem lehet elégséges indoka annak, hogy gyermekeiket a közoktatástól távol tartsák – az *Alaptörvény* XVI. cikk (3) bekezdése külön rögzíti, hogy a szülők kötelessége a kiskorú gyermekük iránti gondoskodásra magában foglalja gyermekük taníttatásának kötelezettségét is. Sajátos kérdést vethet fel az egyes tantárgyak alól történő mentesülés (biológia – koedukált testnevelés – úszásoktatás). A hazai bírói gyakorlat eddig nem szembesült e kérdésekkel, de előfordul, hogy jegyzők magántanulói jogviszonyt engedélyeznek – ami pusztán a szülők vallási igényei alapján vitatható.

[45] A vallási vagy más világnézeti meggyőződésen alapuló, „a szervezet jellegét alapvetően meghatározó szellemiségből közvetlenül adódó, az adott foglalkozási tevékenység tartalma vagy természete miatt indokolt, arányos és valós foglalkoztatási követelményen alapuló megkülönböztetés” nem jelenti az egyenlő bánásmód követelményének megsértését a foglalkoztatás körében (->az egyenlő bánásmód elve).^[43] A vallásszabadság intézményes vonatkozása, hogy a vallási közösségek, egyházak intézményeket hoznak létre, melyek polgári jogi vagy munkajogi jogviszonyokba lépnek. Az ilyen intézmények identitása – mely a vallásszabadság lényeges eleme – szempontjából különösen a foglalkoztatási viszonyok meghatározóak. A vallásszabadság intézményes vonatkozásban megköveteli azt, hogy az elkötelezett munkáltató a munkavállalók felvételénél érvényesíthesse sajátos szempontjait és a munkavállaló elkötelezettségét a munkaviszony fennállása alatt is megkövetelje.

4.6. A vallási meggyőződés tanításának joga

[46] A vallásszabadság jogának része a vallás vagy más meggyőződés tanításának és terjesztésének joga, mely értelemszerűen inkább közösségi jelleggel rendelkezik. Az állam intézményvédelmi kötelezettsége keretében biztosít teret a közszolgálati tömegtájékoztatási eszközökben és – a szülők igényei szerint – a semleges állami (vagy önkormányzati) iskolában arra, hogy a vallási közösségek tanításukat közvetítsék. A meggyőződés tanítása fogalmilag eltér a meggyőzésekkel kapcsolatos tartalmak közvetítésétől: míg az előbbi esetben egy adott vallási közösség elkötelezett tevékenységéről van szó, az utóbbi eset azonosulás nélkül, kívülállóként tájékoztat vallási kérdésekről. Az, hogy a semleges állami iskolában a különböző vallások és világnézetek arányos és

kiegyensúlyozott, azonosulást kerülő módon bemutatásra kerülnek, nem helyettesíti a vallási közösségek azon jogát, hogy maguk is megjelenhessenek és bemutathassák magukat. E jog – elvben – 1990 előtt is megillette a vallásfelekezeteket.

[47] A meggyőződés tanításának joga azonban nemcsak a formalizált, az oktatási rendszerhez kapcsolódó, vagy a hitéleti felsőoktatás keretében történő tanítást védi, hanem a meggyőződés informális, családon, közösségen belül folyó tanításának, terjesztésének jogát is.

4.7. A hátrányos megkülönböztetés tilalma

[48] A vallásszabadság hátrányos megkülönböztetéstől mentes érvényesülésének alapvető feltétele, hogy az állam – a mindenkire kötelező törvény keretei között – ne tegyen különbséget polgárai között vallási és világnézeti elkötelezettségük alapján. A felekezeti jogegyenlőség a polgári jogegyenlőség alapvető eleme.

[49] Az *Alaptörvény* átfogó módon tiltja a diszkriminációt:

Magyarország az alapvető jogokat mindenkinek bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül biztosítja.^[44]

[50] A vallásszabadságról szóló sarkalatos törvény szerint:

[a] lelkiismereti vagy vallási meggyőződés megválasztása, elfogadása, kinyilvánítása és megvallása, továbbá annak megváltoztatása, illetve gyakorlása miatt senkit előny vagy hátrány nem érhet.^[45]

[51] Az Alkotmánybíróság állandó gyakorlata szerint a hátrányos megkülönböztetés tilalma nemcsak az emberi és állampolgári jogokra irányadó, hanem kiterjed az egész jogrendszerre, amennyiben a különbségtétel sérti az emberi méltósághoz való jogot. Az *Alaptörvényből* nem következik az, hogy a személyeket sematikus egyformán kellene kezelni (ez lehetetlen is lenne; a pozitív diszkrimináció lehetőségét pedig maga az *Alaptörvény* is tartalmazza), hanem csupán az, hogy a megkülönböztetésnek kell hogy legyen alkotmányos indoka, és egy adott szabályozási koncepción belül követelmény az érintettek azonos méltósága, azaz az állam eljárása során az egyéni szempontokat azonos mértékben kell figyelembe venni. Alapjognak nem minősülő jogok esetében az önkényesség tilalma az alkotmányellenesség határa, azaz tárgyilagos mérlegelés alapján kell hogy legyen ésszerű oka a különbségtételnek.^[46]

[52] A hátrányos megkülönböztetés tilalmának különösen nagy jelentősége van a munkajogban. Az egyházi munkáltatónál végzett munka jellege ugyanakkor jellemzően indokoltá teszi azt, hogy a munkáltató a munkavállaló vallási meggyőződését, felekezeti hovatartozását figyelembe vegye. Ez nem minősül hátrányos megkülönböztetésnek.^[47]

[53] A felekezeti jogegyenlőség sajátos garanciája az, hogy a vallási meggyőződés kinyilvánításának, mellőzésének jogát az *Alaptörvény* külön nevesíti, és ehhez kapcsolódóan a vallási meggyőződésre utaló adatok állami nyilvántartásba nem vehetők föl.^[48]

[54] A felekezeti jogegyenlőség megvalósítása tehát e viszonyok ignorálását igényli az államtól, és így aligha kapcsolódhat hozzá olyan „pozitív diszkrimináció”, mely az esetleges esélyegyenlőtlenséget lenne hivatva mérsékelni. Szemben az etnikai aránytalanságokkal vagy egészségi állapottal összefüggő hátrányok orvoslásával, az államnak arra nincs mandátuma, hogy például egyes közhivatalokban vagy közintézményekben felekezeti arányokat befolyásoljon, vagy

hogy egyáltalán tudomása legyen róla. Az, hogy a vallásos emberek a több évtizedes hátrányos megkülönböztetés nyomán sok szakmában alulreprezentáltak, nem alapoz meg semmilyen állami „kiegyenlítő” beavatkozást. A sajátos vallási igények akkomodációja pedig szemléletében eltér a pozitív diszkriminációtól: nem pozitív diszkrimináció az, ha egy vallási kisebbség részéről jelentkező sajátos igény számára a jogalkotó teret nyit.

[55] Az Alkotmánybíróság a vallási közösségek hitéleti tevékenységének támogatásával (a személyi jövedelemadó meghatározott részének felajánlásával kapcsolatban) állapította meg, hogy

a vallási közösségek tényleges helyzete eltérő, ami nem alkotmányossági kérdés – így pl. akár különböző közösségek tagjainak adakozási hajlandósága is eltérő lehet. Emellett a vallási közösségek jogi helyzete is különbözik az Alaptörvény értelmében. Eszerint a vallásgyakorlás feltételei különbözőek lehetnek az egyes vallási közösségekben. A különböző vallási közösségek – bevett egyházak és vallási tevékenységet végző szervezetek – eltérő jogokat élvezhetnek, és a jogalkotó is eltérő módon szabályozhatja a számukra jutatott kedvezményeket és támogatásokat is. A szabad vallásgyakorláshoz fűződő jog tekintetében azonban a különböző vallási közösségek tagjai között – a fentebb meghatározott, szélsőséges kivételekkel – nem tehető különbség: minden vallási közösség valamennyi tagját megilleti a vallásszabadság joga.^[49]

5. Az állam- és a vallási közösségek viszonya

[56] Az állam és a vallási közösségek viszonya, az állam-egyház viszony kialakítása nemzeti sajátosságokhoz kötődik (->az egyház és az állam viszonya), sem egyetemesen, sem regionálisan elfogadott általános mintája nincs.^[50] Nézőpont kérdése, hogy egy közös európai modellről beszélünk-e, melynek alapelve a semlegesség, és csak részletszabályai eltérőek,^[51] vagy a vallási közösségek jogállása, az oktatásügy, a finanszírozás, a házasságjog és egyéb kérdések eltérő szabályozása alapján mégis elismerjük, hogy különböző európai modellek érvényesülnek,^[52] melyek azonban sok szempontból konvergenciát mutatnak. A modellekben való gondolkodás az áttekintést akkor is jól szolgálja, ha szem előtt tartjuk, hogy nem „vegytiszta” megoldásokról van szó.

[57] A vallásszabadság feltételezi az állam semlegességét, még ha az állam világnézeti semlegességével kapcsolatban sokféle megközelítés létezhet is.^[53] Ugyanakkor vitán felül áll, hogy a kommunista államok vagy a vallás és az állam megkülönböztetését el nem ismerő iszlám fundamentalista államok nem tekinthetők világnézetiileg semlegesnek. A világnézetiileg semlegesnek tekinthető államok korántsem azonosan, de gyakran még csak nem is azonos elvek alapján alakították ki az egyházakkal való viszonyt, egymásnak szinte ellentmondó kereteket adva a vallásszabadság jogának. Így Európában az államegyházi berendezkedéstől a laicista elválasztásig a legkülönbözőbb megoldások élnek egymás mellett. A vallásszabadságot rögzítő európai normák és a hozzájuk kapcsolódó joggyakorlat ezt a sokféleséget lehetőség szerint nem korlátozzák: más alapjogokhoz képest a vallásszabadsággal kapcsolatos strasbourgi ügyek száma szerény, és a korlátozásokkal szemben inkább megértőnek bizonyult a bíróság.^[54]

5.1. Az államegyházi modell

[58] Az államegyházi berendezkedés valamennyi érintett európai országban történelmi örökség és nem az elmúlt évtizedek terméke. Forrása tehát – Anglia kivételével – nem az ezekre az államokra jellemző nagyfokú felekezeti egység, hanem csupán a hagyományokat tisztelő, szerves fejlődés: a felekezeti homogenitás gyakran inkább az állammal való történelmi összefonódás következménye, mintsem oka. Észak-Európa protestáns államai (az Egyesült Királyságban Anglia és Skócia, ezen túl

Dánia, Finnország, 2000-ig Svédország és 2012-ig Norvégia) megőrizték az államegyházi berendezkedést. Ezen államok világnézetileg semlegesnek tekinthetők, mivel az individuális vallásszabadságot hatékonyan biztosítják és a kisebbségi felekezetek tevékenységét az államegyházzal szemben sem korlátozzák: ha azonosulnak is egy vallással vagy egyházzal, abszolút toleranciát gyakorolnak a többi felekezet irányába.^[55] Finnországban az ortodox kisebbség egyháza második államegyháznak minősül. Görögország alkotmánya „uralkodó” vallásként ismeri el az ortodox egyházat. Itt az állam a vallási kisebbségekkel szemben is védi az uralkodó vallást, tiltva a prozelitizmust, és előjogokat biztosítva az államegyház számára. Így például Görögországban 1998-ig nem taníthatott állami iskolában nem ortodox vallású személy, avagy bármilyen felekezethez tartozó istentiszteleti hely létesítéséhez a helyi ortodox püspök hozzájárulását is be kell szerezni. A görög államegyházi modell – szemben az észak-európai államok megoldásaival – erősen feszegeti a semlegesség kereteit,^[56] amit a viszonylag nagyobb számú, az Európai Emberi Jogi Egyezmény 9. cikkét érintő strasbourgi ítélet is jelez.

[59] Az egyes konkrét kérdések megoldásait az adott ország történelme határozza meg, a házasságjog, a finanszírozás, az oktatásügy szemléletes indikátora lehet a modelleknek. Államegyházi berendezkedést őrző országokban az állam – ha a polgári alternatíva lehetőségét meg is teremti – elismeri az egyházi házasságkötés érvényességét. A gyakorlatilag teljes, közvetlen költségvetési finanszírozás Görögországban és Norvégiában maradt fenn, míg a többi skandináv országban a jövedelemadóhoz vagy a jövedelemhez kapcsolt, állami segítséggel behajtott egyházi adó az egyház működésének fő gazdasági alapja. Az anglikán egyház működésének fő anyagi alapja az egyház – szekularizációval soha nem érintett – vállalkozói vagyona. Mivel mind az iskolai vallásoktatás, mind az állami felsőoktatás keretében végzett hittudományi/vallástudományi képzés általában fennmaradt, az önálló egyházi oktatási intézmények jelentősége csekélyebb. Az elmúlt évtizedek során Észak-Európában a felekezeti hitoktatás helyét fokozatosan „objektív vallásismeret” váltotta fel. Az összefonódással járó intézmények gyakorlati jelentősége, így például a törvényhozó vagy a végrehajtó hatalom hozzájárulásának jelentősége az egyházi állások betöltéséhez, a liturgikus iratokban történő módosításokhoz vagy az egyházi rendelkezések érvényességéhez az elmúlt évtizedekben jelentősen csökkent, de a mai napig nem szűnt meg teljesen, sőt a brit miniszterelnök a közelmúltban is erőteljesen befolyásolta az anglikán egyház életét a püspöki kinevezésekre vonatkozó előterjesztéseivel. Svédországban az államegyházi adó 2000-re formálisan megszűnt, azonban az evangélikus egyház több tekintetben ma is sajátos jogállást élvez például a temetkezésügy terén. Az egyházi adót egyházi járuléknak nevezték át, azonban változatlanul az állam hajtja be, immár valamennyi igénylő és egy minimális méretet elérő felekezet javára. Változatlanul minden adófizető fizeti a temetkezési adót az evangélikus egyház javára, és a volt államegyház kiemelt támogatásban részesül a tulajdonában lévő kulturális örökség védelmére is.^[57]

[60] Az államegyház privilegizált jellegéhez való ragaszkodás – az összefonódások által – tagadhatatlanul éppen az államegyház szabadságának korlátozásával is járhat. Más vallások vagy felekezetek általában nem igénylik és nem kifogásolják az államegyház előjogait – mint például a brit felsőházi tagságot, melyet az anglikán egyház 26 érseke és püspöke élvez. Ugyanakkor e modell mindenütt hosszú, szerves történelmi fejlődés során alakult ki, és természeténél fogva fokozatosan alkalmazkodik a változó társadalmi valósághoz. Európa többi monarchiájában – így Hollandiában és a katolikus uralkodók országaiban, Belgiumban, Luxemburgban és Spanyolországban –, ahol elválasztásra került az állam és az egyház, az uralkodói ház tagjainak a korábbi államegyházzal való hűtlensége indignitási ok maradhatott, ugyanakkor azt, hogy ezt valóban érvényesítenék-e, ellenpróbára szorulna.^[58]

5.2. A radikális elválasztás

[61] Az állam és az egyház radikális elválasztására először Európán kívül – de nyilván európai eszmék és történelmi tapasztalatok hatására – az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányának 1791

évi 1. kiegészítésével került sor: az „Alapító Atyák” – a bevándorlók Óvilágban üldözött felekezeti kisebbségeként szerzett tapasztalatai alapján – a vallásszabadság biztosítékát látták az egyház intézményesíttetésének tilalmában. E tilalom eredetileg – egészen az Alkotmány 1868. évi 14. kiegészítéséig – csak a szövetségi törvényhozót kötelezte, így nem érintette a több tagállamban kialakult államegyházi berendezkedést. Utóbb ebből az alkotmányi tételből építette föl a Legfelsőbb Bíróság az „elválasztás falát” (*wall of separation*), melynek gyakorlati tartalma abban áll, hogy állam vagy állami szerv – a vallás szabadságának megóvása végett – nem részesíthet támogatásban semmilyen vallást. Ugyanakkor az állami életet körülveszik a vallási jelképek, a vallásos jellegű eskü és állami szervek működéséhez kapcsolódó imádságokon, fohászokon túl, még a bankjegyeken is vallásos tartamú jelmondat olvasható, de gyakran vallásos jelleget ölt a hazafiság kifejeződése is (*civicreligion*). Az elmúlt évtizedekben az „elválasztás fala” talán alacsonyabbá vált, így mára az Amerikai Egyesült Államok sokrétű direkt és indirekt támogatásban részesíti a vallási közösségeket és intézményeiket (például átfogó adókedvezmények formájában vagy az egyházi iskolák közvetett támogatásával). Mindenesetre az intézményesítés tilalmával és a vallásszabadsággal kapcsolatos jogi helyzet korántsem egyértelmű, amit jól mutat az is, hogy ezek az ügyek a Legfelső Bíróságon általában 5:4-es többséggel dőlnek el, és így a gyakorlat gyakran változik.^[59]

[62] Az Egyesült Államokkal szemben Franciaországban – a nagy francia forradalmat követő évszázad egyházpolitikai kísérletezése és harcai után – a XX. század elején végrehajtott radikális elválasztás indítéka alapvetően egyházellenes, antiklerikális és általában katolikusellenes – azaz korántsem semleges – feltevéseken alapult. Az eredeti cél nem a semleges állam megteremtése volt, hanem a közélet, és különösen az oktatás, teljes laicizálása, az egyházi befolyás megszüntetése, magánszférába szorítása. Így a vallási közösségeket a francia állam 1905 óta csak kultuszegyesületekként ismeri el. A de Gaulle korszak óta azonban Franciaország is támogatja az egyházi oktatást, és egy sor eredetileg egyházellenes intézkedés, így például a templom- és plébániépületek századelőn történt államosítása mára az egyháztámogatás indirekt formájává alakult át, ugyanis az épületek fenntartási költségeit így döntően közpénzekből biztosítják.^[60] A kérdés mindazonáltal a mai napig a legmélyebb érzékenységeket érinti, így az egyházi oktatás ötvenes években kialakult támogatási rendszerének megnyirbálására a Mitterrand-éra kezdetén tett kísérletek az elmúlt évtizedek legnagyobb franciaországi tömegmegmozdulásait váltották ki, de a Balladur-kormánynak támogatás kiterjesztését célzó törekvései is jelentős tiltakozáshoz vezettek. Megjegyzendő, hogy a laicista modellt az I. világháború után Franciaországhoz (vissza)csatolt Elzász-Lotaringiára nem terjesztették ki, hanem a Napóleon által 1801-ben kötött konkordátum hatályát visszaállítva az elismert vallások rendszerét intézményesítették, így ott mind az oktatásügy, mind a finanszírozás területén fennmaradtak a bevett egyházakkal való kapcsolódási pontok.^[61] A tengerentúli francia megyék pedig egyáltalán nem követték az elválasztás rendszerét.

[63] Az állami finanszírozási tilalom eltérő következményekkel járt: míg Franciaországban az egyház a mai napig szegénységben él, addig az Egyesült Államok számtalan vallási közösséget professzionálisan szervezett adománygyűjtési akciók és gazdasági vállalkozások tartják el. E különbségre az európai és amerikai nemzetgazdaság alapvetően eltérő mértékű központi újraelosztása is magyarázatot adhat.^[62] Az állami közoktatás világnézetileg közömbös jellegének ellenhatásaként az egyházak átfogó iskolahálózatot építettek ki és tartanak fenn, a világi képzést is végző egyetemeket is beleértve. Mindkét állam közpénzekből gondoskodik a katonai szolgálatot teljesítők lelkipásztori ellátásáról.

[64] A radikális szeparáció eredeti indíttatása és eredménye az egyház magánszférába szorítása volt, ami együtt jár az egyházakkal való állami együttműködés kerülésével is. Ezzel a semleges állam közömbös állammá vált, ami a vallásszabadság korlátozásához vezethet, hiszen a vallási meggyőződés megjelenítésére az állam nem hagy megfelelő teret – ezzel az ilyen igényekkel nem rendelkezőket óhatatlanul privilegizált helyzetbe hozva. A semlegességen túlmenő közömbösség tehát a negatív vallásszabadságot előnyben részesíti a pozitív vallásszabadsággal szemben.

Ugyanakkor a tapasztalatok azt mutatják, hogy az egyházak ezen körülmények között is fenn tudtak maradni és önazonosságukat – ha esetleg Franciaország esetében a társadalom peremére szorulva is – ki tudták bontakoztatni. A francia államfelfogás ma már szervesen, a nemzeti identitást is meghatározó módon kötődik az elválasztás laicista értelmezéséhez, amint az az európai alkotmányozás vitájában is megnyilvánult. Ugyanakkor a laicista állam kevés megértést mutat a hagyományostól eltérő vallási jelenségek felé, így nemcsak a muszlim lakosság integrációja jár több feszültséggel – mint más európai államokban –, de a „szekták elleni harcot” is tárcaközi bizottság koordinálja 1998 óta.^[63]

5.3. A kapcsolódó modell

[65] Közép-Európa német nyelvű államaiban, Németországban, Ausztriában (és Svájc német nyelvű kantonjainak egy részében) az államegyháziság és a radikális elválasztás között átmenetet megvalósító modell fejlődött ki, melyet gyakran „koordinációs” modellként határoznak meg. E modellben a hangsúly az együttműködésen van, az állam „pozitív semlegességet” – és nem közömbösséget – tanúsít. Az állam és az egyház viszonyát a kapcsolódás szóval lehetne leginkább jellemezni. A modell sarokköveit egyfelől az államegyháziság tagadása, másfelől az elválasztás helyett a bevett népegyházakkal való együttműködés hangsúlyozása jellemzi. Az irodalom többsége arra az álláspontra helyezkedik, hogy bár a német állam semleges és világi, az alkotmányozó nem döntött az elválasztás mellett, azaz az államegyház alkotmányi tilalmából csak az intézményes összefonódás tilalma következik.^[64] Ugyanakkor – annak ellenére, hogy 1919 óta az alkotmányi részletszabályok változatlanok – a lelkiismereti és vallásszabadság alapjogának határozottabb védelme révén ma már nem tekintik az elválasztást „bicegőnek”, ahogy azt Ulrich Stutz híressé vált kifejezésével illette.^[65] Közép-Európa német nyelvű államaiban a közjogi jogállást élvező népegyházakkal az állam sok területen együttműködik és – „kulturális felelősségének” keretében – támogatja őket, szem előtt tartva a történelmi folytonosságot és lehetőség szerint megőrizve a korábbi korszakok intézményeit és megoldásait. Az állam előzékenyen viszonyul polgárai vallási igényeihez, ami viszont az összefonódások révén gyakran már az egyházak szabad mozgásterét is korlátozza – ha összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben is, mint az államegyházi berendezkedés keretei között. Az állam és az egyház önállóságát a kapcsolódási pontokon cizellált jogi dogmatika védelmezi, így az állami egyetemekre integrált teológiai felsőoktatás esetében, vagy az egyháztagság állami nyilvántartásakor és az államilag szabályozott „kilépés” ügyében.

[66] A XIX. század végén lezajlott németországi kultúrharc nyomán az állami és az egyházi házasságjog teljesen elvált egymástól, sőt, a közelmúltig szankciót vont magára az az egyházi szolgálattevő, aki olyanok házasságkötésénél működik közre, akik polgári házasságot nem kötöttek. A népegyházak, a történelmi vallási közösségek, de a normatív feltételek teljesítése esetén az egyéb vallási közösségek is közjogi testületi jogállással rendelkeznek. Ez azonban jogi személyiségük kitüntetett elismerésén túl nem jelenti azt, hogy közhatalmat gyakorolnának: pusztán az egyesületi jellegű szervezetektől való megkülönböztetést szolgálja és a laicista modellől való elhatárolódást mutatja. Németországban és Svájc kantonjainak többségében az állam a skandináv államokhoz hasonlóan segítséget nyújt az egyházfinanszírozáshoz a közjogi jogállással rendelkező népegyházak (többtízezer taggal rendelkező nagyobb felekezetek) államilag nyilvántartott híveiktől járó adójának behajtásával. Ausztriában az egyházi hozzájárulás begyűjtését az egyház maga végzi, azonban az állam polgári jogi igénynek ismeri el ezt és biztosítja a bírósági út igénybevételének lehetőségét. A kötelező iskolai vallásoktatás tiszteletben tartja az egyén negatív vallásszabadságát, azaz a vallásoktatás kötelező az adott felekezethez tartozó tankötelesek számára, azonban gondviselőjük kérésére – bizonyos életkor után saját döntésük alapján – ez alól mentesülhetnek. Az egyházi jelenlét magától értetődő, bevett és intézményesült a közszolgálati tömegtájékoztatótól az egészségügyi etikai bizottságokig, az óvodai hálózattól az idősgondozásig. Átfogó szociális és egészségügyi intézményrendszerének köszönhetően az állam után az evangélikus és a katolikus egyházak – összesen 1,2 millió alkalmazottal – Németország legnagyobb munkaadói.

[67] A kapcsolódó modell történeti meghatározottsága szintén igen erős: nem az elmúlt évtizedek alkotmányfejlődésének terméke. Jól példázta ezt a tény, hogy a második világháború utáni német alkotmányozás nem vállalta föl az egyházügy újraszabályozását, hanem a Bonni Alaptörvény – kimondva a lelkiismereti és vallásszabadságot – inkorporálta a Weimari Birodalmi Alkotmány egyházügyi rendelkezéseit, a korábbi korszakok egyházügyi törvényhozása és megállapodásai (így a birodalmi vagy a porosz konkordátum) pedig alapjaiban érintetlenül maradtak. Az elmúlt évtizedekben erősödő kihívások – mint a fokozódó szekularizáció, a német újraegyesülés és a rohamosan növekedő muzulmán közösség vallásjogi integrációja – megkérdőjelezik a rendszer jelenlegi formában való fönntarthatóságát. Ugyanakkor érdekes, hogy a német modell közép-európai kisugárzása nem elhanyagolható.

5.4. Az együttműködő elválasztás

[68] Dél-Európa „latin” országaiban az állam és a Katolikus Egyház a liberális eszmék hatására, a „szabad államban szabad egyházat” jelszavával a XIX. század végén elválasztásra került. E folyamat akkor az Egyház heves ellenállását váltotta ki. Míg Portugáliában a Salazar-rendszer fönntartotta az 1911-ben végrehajtott elválasztást, addig a század első felében Olaszországban és Spanyolországban a jobboldali rendszerek visszaállították a Katolikus Egyház államegyházi státuszát. A II. Vatikáni Zsinat után az elmúlt évtizedekben az Egyház kezdeményezésére, szerződésben kifejezett egyetértésben került sor az államegyházi felszámolására. Ez a „második” elválasztás tehát – szemben a korábbi franciaországi szeparációval – nem egyoldalú, a gyengébb félre kényszerített megoldás volt. Ha a franciaországi laicista szeparációt mozgatóit tekintve „rosszindulatúnak” minősítenénk, ezt az elválasztást akár „jóindulatúnak” is nevezhetjük. A francia elválasztás kiindulópontja az antiklerikalizmus, célja a katolikus egyház társadalmi szerepének háttérbe szorítása volt, Olaszországban vagy Spanyolországban az 1970-es, '80-as években történt elválasztást alapvetően nem antiklerikális törekvések mozgatták. az állam változatlanul számol a korábbi államegyház meghatározó súlyával és nem zárkózik el az együttműködés elől sem. Ezen együttműködés jellemző jele a két fél önállóságának kölcsönös elismerésén alapuló szerződéses szabályozás, így Spanyolország esetében az alkotmányozással egy időszakban, 1976-ban aláírt és 1979-ben megerősített megállapodás-csomag, Olaszország esetében pedig a lateráni konkordátum átfogó módosítása 1984-ben. Némileg párhuzamos a dél-európai fejlődéssel, hogy a hetvenes évek elején az Egyház egyetértésével Írországból is törölték az Alkotmányból a Katolikus Egyház privilegizált elismerését (bár Írországból az állam és az Egyház kezdettől fogva szigorúan elválasztva működött: az állami jog értékválasztásait – például az életvédelem terén – nem közvetlenül az Egyház, hanem az állampolgárok elhatározása formálta). Az iskolai vallásoktatás a szülők kívánságának megfelelően biztosított, azonban a hittudományi felsőoktatás nem állami, hanem egyházi egyetemeken történik.^[66]

[69] Az elválasztással nem változott meg az egyházi házasságkötés állami elismerése és fönntmaradt az iskolai hitoktatás is. Az állam – szintén szerződés alapján – Olaszországban és Spanyolországban jövedelemadókból levonható kedvezményrel váltotta föl a korábbi közvetlen egyházfinanszírozást. Szemben az északabbra eső egyházi adórendszerekkel, nem egyházi kötelezettség állami elismeréséről és végrehajtásáról van szó, hanem államilag biztosított kedvezményről: az adófizető évről-évre nyilatkozatot tesz, hogy jövedelemadójának meghatározott hányadát (valamelyik) egyház támogatására vagy egyéb közcélokra fordítsák.

[70] Az „együttműködő elválasztás” rendszere az elmúlt évtizedek fejlődésének eredménye. Különösen azért érdemes figyelmünkre, mivel – az államszocializmus bukása utáni helyzethez hasonlóan – Dél-Európában is egy közhatalmi eszközökkel is védett uralkodó ideológia adta át helyét egy plurális rendszernek. Így a volt szocialista országokban kialakult modellek többnyire az együttműködő elválasztás kategóriájába sorolhatóak, azzal, hogy egyesek távolságtartóbbak az egyházakkal szemben (így Szlovénia vagy Lettország), mások az együttműködésre nyitottabbak (így Lengyelország vagy Szlovákia). Érdekesség, hogy míg az Európai Unió korábbi tagállamainak csupán

kisebbsége^[67] alakított ki szerződéses viszonyt a Szentszékkal, a 2004-től csatlakozott államok – az ortodox hagyományú országokat, Bulgáriát, Romániát és Ciprust kivéve – kétoldalú dokumentumokban rendezték a katolikus egyház jogi helyzetét vagy annak legalábbis egyes vonatkozásait az Apostoli Szentszékkal. Málta esetében a szerződéses rendszernek nagy hagyományai vannak.^[68] Konkordátumot (tartós, átfogó és ünnepélyes megállapodást) egyedül Lengyelország kötött.^[69] Szlovákia alapszerződést,^[70] Litvánia és Horvátország (Spanyolországhoz hasonlóan) három, együttesen átfogó megállapodást kötött.^[71] Lettország^[72] és Szlovénia^[73] egy-egy átfogó megállapodásban rögzítette az egyház működésére vonatkozó kérdéseket. Észtország esetében a csekély létszámú katolikus közösség helyzetét jegyzékváltásban rögzítették a felek.^[74] Az egyházak jogi helyzetének új csehországi szabályozása után, 2002. július 25-én a Cseh Köztársaság is megállapodást írt alá a Szentszékkal; ennek ratifikálását azonban a cseh képviselőház 2003 júniusában elutasította, így várhatóan csak újabb tárgyalások után léphet majd hatályba. A szerződéses szabályozás alkalmazása különböző okokra vezethető vissza. Egyes országokban a hagyomány játszott szerepet, így a kommunista időszak előtt konkordátumok szabályozták az állam és a katolikus egyház viszonyát. Másutt, a függetlenségüket újonnan elnyert államok esetében a nemzeti identitás meghatározásában játszottak fontos szerepet az egyházzal kialakuló kapcsolatok (így Horvátországban vagy Szlovákiában). Fontos gyakorlati ok lehetett az egész térségre jellemző átmenetiség: a társadalmi-politikai-jogi környezet gyors változása égető szükségé tette a jogbiztonságot. A Szentszék – ahogy azt az 1997-ben Magyarországgal kötött finanszírozási megállapodás jól példázza – nem privilégiumokat keresett, hanem a napi politikai-igazgatási bizonytalanságtól próbálta óvni a helyi egyházakat, szerződésben is rögzítve azt, amit az állam egyébként törvényeiben garantált, de biztosítani gyakran elmulasztott.

[71] Míg Magyarországon a hitéleti felsőoktatás csak egyházi intézményekben történhet, más közép-európai országokban a teológiai fakultásokat visszaintegrálták az állami egyetemekre, így Prágában a Károly Egyetemre (itt katolikus, evangélikus és huszita kar működik), Olmützben és České Budějoviceben (mindkettő katolikus), Ljubljanában (katolikus), Pozsonyban (katolikus és evangélikus), Tartuban (evangélikus). Sok helyen újonnan hoztak létre hittudományi karokat állami egyetemeken, így több mint tíz lengyelországi egyetemen jött létre katolikus hittudományi kar, a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen pedig hét felekezet számára négy különböző kar működik (római katolikus, görög katolikus, ortodox és protestáns). A Bukaresti Egyetemen ortodox és római katolikus teológiai karok vannak. Szófiában a St. Kliment Ohridski Egyetemen 1923-ban jött létre Teológiai Központ, melyet 1950-ben leválasztottak az egyetemről, majd 1991-ben karként visszaintegrálták. Litvániában a Klaipeda Egyetemen evangélikus, a Kanuasi Vytautas Magnus Egyetemen katolikus teológiai kar működik, de vannak hitoktatóképző karok is. A Lett Egyetemen a teológiai kar felekezeti jelleggel működik, míg a katolikus, protestáns és ortodox egyházi intézményeket az állam nem akkreditálta (a Szentszékkal kötött egyezmény szerint a rigai nagyszeminárium diplomáit és kurzusait az állam el fogja ismerni,^[75] és tárgyalni fognak egy katolikus teológiai kar létrehozásáról is a Lett Egyetemen).^[76] Az Olaszországra jellemző modelltől eltérően a Teológiai Fakultást inkorporálták a Máltai Egyetembe.^[77] Lengyelországban önálló egyházi fakultások is vannak, és a Lublini Katolikus Egyetem 1990 előtt is folyamatosan működött. Lényeges kérdés, hogy azokban az államokban, ahol az állami egyetemeken folyik a hittudományi képzés, emellett működhetnek-e önálló egyházi intézmények és ezeket az állam elismeri-e. Csehországban például az egyházi fenntartású felsőoktatást az állam nem ismeri el,^[78] míg Lengyelországban igen. A hittudományi felsőoktatás helyének kijelölése terén szemléletes a különböző modellek közép-kelet-európai konkurenciája: míg a latin országokban a katolikus/felekezeti felsőoktatási intézmények jellemzően függetlenek az állami intézményektől (így például Olaszországban vagy Spanyolországban), addig a német nyelvterületre az a jellemző, hogy a meghatározó felekezetek hittudományi képzése integrálódott a nagy állami egyetemekre vagy nem vált ki onnan. Úgy tűnik, Magyarország kivételével Közép-Kelet-Európa rendszerváltoztató országaiban – saját hagyományaikkal is egyező módon – e tekintetben a német modell kisugárzása volt erősebb.

[72] Szlovákiában és Litvániában (továbbá Horvátországban is) a Szentszékkal kötött újabb megállapodások^[79] alapján a kánoni (egyházi) házasság megkötésének pillanatától civil hatásokkal rendelkezik, az egyházi bíróságok semmisséget megállapító ítéleteit és a legfőbb egyházi hatóság házassági köteléket felbontó döntéseit közlik az illetékes civil bírósággal, mely a civil jogkövetkezményeket a nemzeti jog alapján vonja le.^[80] Így ezekben az országokban az olaszországi^[81] és spanyolországi^[82] jogi helyzethez hasonló megoldás érvényesül. Például Szlovákiában a kánoni jog szerint kötött házasság – ha a szlovák jogrendszerrel összhangban áll – a polgári formában kötött házassággal azonos joghatásokkal jár. Az így megkötött házasságok polgári anyakönyvezését a szlovák állami jog rendezi. A házasság semmisségéről vagy házassági kötelék felbontásáról hozott egyházi döntéseket bármely fél kérésére az állami hatóságok felé jelzik, melyek azután az állami jog előírásait követve járnak el. A kánoni házasság érvénytelenségének lehetnek olyan okai, melyeket az állami fél nem ismer el (így például az impotencia házassági akadályát),^[83] vagyis a felek házasságának érvénytelenségét az egyházi bíróság kimondja, azonban az állami bíróság az ítéletet nem veszi át, azaz az állami jog szerint a felek házastársak maradnak. Az egyházi házasságot a rendszerváltás óta Csehországban^[84] és Lettországon,^[85] azaz nem katolikus többségű országokban is elismerik. Az egyházi házasságot jellemzően a létezett szocializmus azon országai ismerik el, melyekben a kommunista hatalomátvétel előtt ilyen rendszer érvényesült.^[86] Évszázados hagyomány – eredetileg talán német vagy francia minta nyomán Magyarországon és Romániában fennmaradt az állam által elismert házasságkötéshez a polgári forma kizárólagossága.

[73] Lengyelországban a konkordátum ratifikációja körüli vita egyik kulcskérdése a házasságjog szabályozása volt. A konkordátum 10. cikke alapján „a kánoni házasságnak megkötése pillanatától fogva ugyanolyan következményei vannak, mint a polgári jog szerinti házasságkötésnek.” Ennek azonban feltétele, hogy a házasulandók ne essenek a lengyel jog szerint házassági akadály alá és a házasság polgári jogkövetkezményeit is kifejezetten vállalják, továbbá, hogy az állami anyakönyvi hivatal bejegyezze a házasságkötés tényét. A házasság további jogi sorsát tekintve szigorú elválasztás érvényesül, azaz az egyházi bíróságok ítéletei vagy az esetleges pápai felbontó döntések világi joghatást nem válthatnak ki.^[87] A lengyelországi helyzet mutatja, hogy konkordatárius szabályozás esetén a Szentszék elfogadja azt, hogy csak a házasságkötési szertartás kapcsolódjon, míg a házasság további jogi sorsa tekintetében az egyházi fórum döntésének már nincs polgári hatása, ahogy a polgári bíróság ítélete sem vált ki kánonjogi hatásokat.

5.5. Konveráló tendenciák

[74] Az elmúlt évtizedekben általános fejlődési irányként figyelhető meg a végletek közeledése,^[88] és ebben az Európai Emberi Jogi Bíróság szerény, de gyarapodó esetjoga is szerepet játszik. Ahogy az államegyházi berendezkedést őrző országok ma már az individuális vallásszabadság hatékony biztosítása révén, összefonódásaik ellenére is alapjaikban világnézetiileg semlegesnek tekinthetők, úgy a szeparációs rendszerek egyházellenes beállítottsága is vesztett indulataiból. Ma már legtöbbjük – az elválasztás garanciáit fönntartva – jóindulatúan és támogatóan áll az egyházakhoz. E folyamat természetesen kétoldalú: a népegyházi struktúrák bomlása, az elmúlt évtizedek szekularizációs folyamatainak előrehaladása a feszültségek társadalmi gyökerét jórészt megszüntette: Európa országaiban ma – néhány kivételtől eltekintve – nem a vallási-felekezeti erővonalak mentén sorakoznak fel a fő érdekcsoportok: azaz jellemzően nem a felekezeti viszonyok a közélet legmeghatározóbb törés- és erővonalai. Az Észak-Írország vagy a Bosznia-Hercegovina helyzetét meghatározó szembenállás inkább etnikai, mint vallási alapú. A vallás azonban az egyén és a közösségek identitásnak meghatározó tényezője maradt, és az identitás szerepének növekedése a vallási kérdések szerepét ismét felértékeli.

5.6. Az állam semlegességének kérdése a magyar alkotmányjogban

[75] Az állam világnézeti semlegességének elve az elmúlt években sok félreértést váltott ki és

vitákat okozott, igen fontos, hogy a semlegesség jogi jelentését rögzítsük (->az egyház és az állam viszonya). E semlegesség egyfelől azt jelenti, hogy az állam nem azonosulhat semmilyen világnézettel, másfelől pedig kerülnie kell az intézményes összefonódást a világnézetet hordozó szervezetekkel, így például az egyházakkal. Az összefonódás tilalma nem zárja ki az együttműködést az állam és vallási közösségek között. Amikor az állam a vallási közösségek számára jogi kereteket kínál fel vagy az együttműködés intézményes formáit meghatározza, széles mozgástérrel rendelkezik, ugyanakkor a különböző kategóriába sorolt vallási közösségek jogállásának világos kritériumokon kell alapulnia, és a szabályozás nem vezethet egyes vallási közösségek tagjainak kirekesztéséhez.^[89]

[76] Az állam világnézeti semlegességének elvét először az Alkotmánybíróság rögzítette a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről szóló törvény alkotmányossági vizsgálata nyomán született határozatában.^[90] A világnézeti semlegesség doktrínájának kibontását bizonyos szempontból megelőzte a véleménynyilvánítás szabadságának határait körüljáró (->a véleménynyilvánítás szabadsága), a közösség elleni izgatás büntető törvénykönyvbeli tényállását vizsgáló alkotmánybírósági határozat, mely kimondta, hogy

[a] szabad véleménynyilvánításhoz való jog a véleményt annak érték és igazságtartalmára tekintet nélkül védi. Egyedül ez felel meg annak az ideológiai semlegességnek, amelyet az Alkotmánynak az 1990. évi XL. törvénnyel való módosítása azzal fejezett ki, hogy törölte az Alkotmány 2. §-ából az 1989 októberében – éppen a pluralizmus példajaként – szerepeltetett fő eszmei irányzatokat is.^[91]

[77] A semlegesség nem jelent közömbösséget: a semleges állam nem értékmentes állam, nem „légüres térben” él. Az értékszövevények, a kultúra, mely az államiságnak is háttérét adja, jelentős részben történelmileg meghatározott és társadalmilag kötött. Az ->állam, mely meghatározott történelmi környezetben, meghatározott közösség szervezettségének bizonyos formája, nem szakadhat és nem tekinthet el az adott, őt körülvevő és hordozó értékeltevésektől. Ennek során – az azonosulástól tartózkodva – nem kell tartania attól, hogy elismerésben és támogatásban részesítse az érték-hordozó közösségeket és intézményeket. A világnézeti kérdésekben közömbös állam a semlegességen túlmenve nem venne tudomást polgárai életének vallási vonatkozásairól, igényeiről. Ezzel az ilyen igényekkel nem rendelkezőket óhatatlanul privilegizált helyzetbe hozná. A semlegesség magyar alkotmányjogi értelme alapján azonban a pozitív és a negatív vallásszabadság egymással egyenrangú, azaz egyik sem tekinthető alapesetnek, melyhez képest a másik kivételt képezne.^[92]

[78] A semlegesség semmiképpen sem ideológia: nem egy semleges világnézetet képvisel az állam, hiszen ha létezne semleges világnézet, akkor az államnak ezzel szemben is semlegességet kellene tanúsítania. Sokkal inkább a különböző világnézeti emberek együttélésének rendezéséről van szó, mely minimalizálni igyekszik a különbözőségekből fakadó terheket az egyének és a közösségek számára: az azonosulás kerülése révén senki sem kerülhet olyan helyzetbe, hogy meggyőződése miatt „másodrangú” állampolgárrá váljon. Ahogy azt a liberális megközelítés is elismeri: a semlegesség az államot köti, míg az egyénnel szemben csak a tolerancia várható el.^[93]

[79] Az állam világnézeti semlegességével kapcsolatos további felvetés szerint a világnézeti semlegesség alkotmányos alapelvéből általánosan semleges állami közpolitika következik, mely szerint az államnak kerülnie kellene az állásfoglalást minden olyan kérdésben, melyben nincs teljes társadalmi konszenzus, a társadalom befolyásolása pedig nem legitim állami törekvés.^[94] A semlegesség a magyar alkotmányjogban azonban csak konkrét vonatkozásokban értelmezhető.^[95] Emellett a semlegesség elve az alkotmányjogba nem az amerikai szociológiai-filozófiai gondolkodásból^[96] került be, hanem sokkal inkább a német jogi gondolkodásból!^[97]

Magyarországhoz hasonlóan Németországban is az alkotmánybírói gyakorlat vezette be a fogalmat, kimondva, hogy az államnak „mint minden polgár otthonának” semlegesnek kell lennie.^[98] Ez a semlegesség azonban semmiképpen nem zárja ki a határozott állami értékviszáltsásokat sem az állami egyházjog, sem a családjog vagy éppen az adópolitika területén.

[80] A vallási-világnézeti semlegesség elvét az *Alaptörvény* nem említi – ahogy nem említette az Alkotmány sem.^[99] Ugyanakkor az *Alaptörvény* szövege nem említi olyan elkötelezettséget, ami a semlegességet kizárná, és az alapjogok megfogalmazása, melyekből a semlegesség elve fakad (lelkiismereti és vallásszabadság, hátrányos megkülönböztetés tilalma), érdemben nem változott. Ezek nyomán megalapozottan nem állítható, hogy az *Alaptörvény* erőteljesebb értékelkötelezettsége szakított volna a világnézeti semlegesség elvével. Így az állam vallási-világnézeti semlegességéről a 4/1993. (II. 12.) AB határozatban kifejtett tételek ma is alkotmányjogunk részét képezik. Az állam vallási-világnézeti semlegessége éppen az *Alaptörvénnyel* egyidejűleg hatályba lépő új törvényekkel nyert megerősítést, így például a *lelkiismereti szabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény preambuluma* és a nemzeti köznevelés rendszeréről szóló törvény, mely a vallási, világnézeti szempontból semleges neveléshez való jog garanciáit mondja ki.^[100] Az *Alaptörvénnyel* egy időben elfogadott törvényekben a törvényhozó világos különbséget tett a vallási-világnézeti semlegesség és a kulturális és értéksemlegesség között: a vallási semlegesség talaján áll, azonban a kulturális és értéksemlegességet elutasítja.

[81] Az *Alaptörvény* emelkedett, veretes bevezető szöveggel („Nemzeti hitvallás”) kezdődik, és ünnepélyes fordulattal zárul: mind az első – mottószerű^[101] –, mind az utolsó mondat Istenre utal. Mivel az *Alaptörvény* értelmezése során a Nemzeti hitvallásra is tekintettel kell lenni, az új *preambulumban* nem pusztán az alkotmányozó „irodalmi munkásságának” része. Az itt kinyilvánított értékek (hűség, hit, szeretet, szolidaritás) az alkotmányjog számára sem közömbösek, így az állam a *preambulumban* felhívott értékek vonatkozásában nem lehet semleges. A Nemzeti Hitvallás előtt megidézett Himnusz – annak első sora – nem hagyományos *invocatio Dei*: az alkotmány nem Isten nevében születik meg (ahogy például a svájci vagy az ír alkotmány). Ami külföldi érdeklődők számára magyarázatra szorul, az minden magyar számára idézőjelek nélkül is egyértelmű: egy olyan, az írott alkotmány szöveget megelőző utalásról van szó, mely a nemzet valamennyi tagját összeköti.

[82] Az, hogy a hívő polgárok számára többlettartalmakat hordoz a Himnusz, nem rekeszti ki a nem hívőket, hogy a nemzeti összetartozás jelképével azonosuljanak. Zlinszky János felvetése, mely szerint „a parancs címzettje nem utasítható a jogi szöveg által”^[102] inkább ironikus – egyben jól mutatja a normatív jelleg határait. Az első mondat szimbolikus jelentősége igen erős, jogi relevanciája azonban nem az.^[103] Az Istenre utalás ugyanakkor nem lehet öncél: a hatalom – adott esetben az alkotmányozó hatalom – végességének elismeréséről van szó, ami így nem Istent (Ő aligha szorul rá), hanem az embert védi. Ez különösen egyértelmű a *posztambulumban* (bonni *Alaptörvényre* emlékeztető) megfogalmazásában: „[...] Isten és ember előtti felelősségünk tudatában [...]”.

[83] Nem arról van szó, hogy a közhatalom szakrális legitimitációt óhajtana, hanem arról, hogy elismeri saját korlátozott voltát és erkölcsi felelősségét. A *preambulumban* nem utal az államiságot megelőző korra (így nem a honfoglalást, hanem az államalapítást tekinti kiindulópontnak). Szent István (az *Alaptörvényben* említett egyetlen személy) és a keresztény Európa felhívása Nemzeti hitvallás felütése. Az első *preambulumban* bekezdés utolsó mondata kifejezetten elismeri a kereszténység nemzetmegtartó szerepét. Nincs ugyanakkor szó arról, hogy a kereszténység államvallássá válna – más, megbecsült vallási hagyományokhoz képest az alkotmányozó egy történelmi tényt ismer el. Nem a kereszténység mint vallás méltatásáról van szó, nem is a keresztény hit jelenlegi társadalmi szerepéről, hanem a kereszténységnek a nemzeti történelemben betöltött, meghatározó szerepéről. A kereszténység ezen szerepe ténykérdés: nélküle nincs magyar államiság, nincs magyar történelem.^[104]

[84] A kereszténységnek ugyanakkor nemcsak történelmi szerepe van, hanem jelenvaló is. Míg az előbbi vonatkozásban a kereszténység kiemelése nem vitatható, napjaink vonatkozásában nem sugallható az, mintha a kereszténység szerepe kizárólagos lenne – ahogy *preambulum* ezt nem is teszi. A *preambulum* tehát hallgat a vallás és a vallási közösségek jelenlegi szerepéről (így a család és a nemzet között vagy mellett az együttélés más közösségeit – köztük az egyházakat – nem említi). A *preambulum* csak vallási hagyományok előtt hajt fejet, a vallástalan hagyomány elismerése éppúgy hiányzik,^[105] mint a vallás jelenlegi szerepének elismerése. Gyakori félreértés, hogy a Szent Koronát is vallási tartalmú jelképnek hiszik. A félreértésekkel szemben a Korona nem a szó szakrális értelmében szent. Bár Szent Istvántól Boldog IV. Károly királyig számos királyunkat a katolikus egyházban vallási tisztelet övezi, azonban maga a korona nem vallási tisztelet tárgya, azaz közjogi, és nem vallási deklarációról van szó.

[85] Nem aggályos a semlegesség követelménye szempontjából az, hogy lehetnek olyan történelmileg meghatározott jelképek – így az ország *Alaptörvényben* meghatározott címere és himnusza – melyek önmagukban az államiság kifejezői, melyek sokak számára sajátos többlettartalmakat hordoznak.^[106] Nyilvánvaló, hogy a keresztények, a katolikusok számára többlet jelentenek e ->**nemzeti jelképek**, mint a többi polgár számára. E tény azonban önmagában nem valósít meg diszkriminációt: a nemzeti jelképek vonatkozásában nem a vallási tartalom a döntő, hanem az, hogy ezek minden állampolgár számára az államiság jelképei; heraldikai értelemben az apostoli kettős kereszt a királyi hatalom jelképe. Az ilyen jelképeket a történelem határozta meg, és abszurd vállalkozás lenne arra törekedni, hogy „semleges” jelképekkel váltsuk föl nemzeti jelképeinket. A helyi önkormányzatok jelképeivel kapcsolatban ugyanez elmondható.

[86] Sajátos kérdést vetnek fel a különböző állami-önkormányzati ünnepek, melyeken egyházi személyek is megjelennek és szerephez jutnak, valamint az egyházi rendezvények, melyeken az állam képviselői foglalnak el előkelő helyeket. Az államalapító Szent István király augusztus 20-ai ünnepe, mely egyidejűleg állami és egyházi ünnep is, jelképszerűen is magában hordozza e kérdést. Számos közintézmény (elsősorban kórházak) szentek nevét vették föl vagy visszakapták korábbi, vallási tartalmat kifejező nevüket. A közintézmények vagy közterületek elnevezésénél árnyalhatja a képet, hogy legtöbb esetben egy korábbi név visszaadásáról és nem új név adásáról van szó. Az állami vagy az önkormányzati vezetők részvétele egyházi rendezvényeken teljességgel aggálytalan: éppen ennek korlátozása lenne összeegyeztethetetlen a vallásszabadsággal, mely az érintetteket is megilleti. De megáldhatja-e az államalapító király települési önkormányzat által emelt szobrát valamely egyház képviselője a hivatalos avatási ünnepség keretében? Ebben az összefüggésben nyilván abszurd lenne eltekinteni attól, hogy az államalapító királyt a Katolikus Egyház szentként tiszteli. De megáldhatja-e az átadásra kerülő közintézményt, közművet? Le kell szögeznünk, hogy ahogy az állam és az egyház elválasztása sem a társadalom és az egyház elválasztását jelenti, úgy az egyházak és egyházaik jelenlétének kategorikus tiltása a semlegesség félreértése lenne. Alapvetően kulturális és nem jogi kérdés, hogy a társadalom hogyan fogadja az egyháziak szerepét az ilyen eseményeken (megjegyzendő, hogy jellemzően a világi hatalom igényli az egyházi jelenlétet, azaz nem a vallási közösségek részéről merül fel a jelenlét igénye). Ha adott legalább egy kisebbség, mely számára fontos az egyházi szerep az új iskola, híd vagy köztéri szobor felavatásánál, akkor az (adott) egyházzal szemben közömbös vagy elutasító polgároktól elvárható, hogy tanúsítsanak toleranciát a kisebbség e sajátos igénye iránt. A rendezvényekre nyilván – önazonosságuk tiszteletben tartása mellett – célszerű bevonni azokat a felekezeteket, melyek többségként vagy kisebbségként meghatározóak. Mivel e kör parttalanul nem bővíthető, elfogadható, hogy a felekezetek történelmi-társadalmi relevanciája legyen kiválasztásuk mércéje. Általánosságban rögzíthető, hogy az egyházak sajátos valóságának megfelelő jelenléte a rendezvények „civil”, társadalmi vonatkozásának része: egy közintézmény avatásánál ez nyilván indokoltabb, mint egy közhatalmi szerv hivatalos működése során.

[87] Az *Alaptörvény* hetedik módosítása szerint „Magyarország alkotmányos önazonosságának és keresztény kultúrájának védelme az állam minden szervének alapvető kötelessége.” [R] cikk (4)

bekezdés] Az *Alaptörvény* nem a keresztény vallás, és nem is általában a keresztény kultúra mellett kötelezi el a magyar államot, hanem kifejezetten Magyarország kultúrájának mint keresztény kultúrának a védelemét rendeli el. Míg a Nemzeti hitvallás a keresztény örökséget ismeri el, az R) cikk (4) bekezdése a keresztény kultúrát rendeli védeni, azaz itt sem a keresztény hit vagy a keresztény vallás elismeréséről, védelméről van szó. Ahogy a kereszténység történelmi szerepének alkotmányos elismerése nem összeegyeztethetetlen az állam vallási semlegességének elvével, úgy a kereszténység kulturális szerepének elismerése sem az. Magyarország keresztény kultúrájának védelme nem egy keresztény kultúra létrehozatalának parancsát jelenti, hanem inkább a meglévő, adott kultúra védelmének kötelezettségét.

5.7. Az állam és egyház elválasztott/különvált működése Magyarországon

[88] A vallásszabadság közösségi oldala, a vallási meggyőződés másokkal együttesen történő kinyilvánítása, gyakorlása és tanítása az *Alaptörvény* VII. cikk (1)-(2) bekezdéseinek védelmét élvezi. A vallásszabadság közösségi alanyai a vallási közösségek (egyházak és vallási tevékenységet végző szervezetek), valamint mindazon közösségek – jogi formájuktól függetlenül – melyek rendeltetése valamely vallás vagy világnézet gyakorlása, támogatása.

[89] A vallás szabad gyakorlásáról szóló *1895. évi XLIII. törvénycikk* egyéni jogként elismerte a hit vagy vallás szabad választásának és – a törvények, valamint a közérkölciség kívánalmainak korlátai között – kifejezésének szabadságát, a „nyilvános közös isteni tisztelet joga” azonban csak a törvényesen elismert vallásfelekezetek joga marad. A törvény különbséget tett bevett és törvényesen elismert vallásfelekezetek között, fenntartva az előbbieket történelmileg kialakult jogi helyzetét, megnyitva ugyanakkor az elismerés intézményét, szabályozva feltételeit és eljárását.

[90] A jogi helyzet a második világháború után változott meg a bevett és az elismert vallásfelekezetek közül az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennálló különbségek megszüntetéséről szóló *1947. évi XXXIII. törvénycikk* elfogadásával, gyakorlatilag az elismert felekezetek szintjén teremtve meg a felekezetek jogegyenlőségét. A javaslat miniszteri indokolása szerint elégséges az, hogy az államhatalom a vallásfelekezetek elismerésekor hitelveiket és szervezeti szabályzatukat megvizsgálja, és amennyiben az nem ütközik a törvényekkel és a közrenddel, jóváhagyja (mely jóváhagyást később vissza is vonhat). Mivel a komoly ellenőrzéssel járó elismerési eljárást a törvényhozó elégségesnek ítélte, úgy döntött, hogy nem indokolt az, hogy egyes felekezetek nagyobb jogvédelmet élvezzenek, míg mások működésével szemben az állam korlátozásokat érvényesítsen.

[91] A szocialista rendszerben az *1895. évi XLIII. törvénycikk* hatályban maradt rendelkezései sajátos módon érvényesültek. Az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH), majd 1989. június 30-ával történő megszűnése után a művelődési miniszter továbbra is alkalmazta e rendelkezéseket, és néhány vallási közösséget az elismert vallásfelekezetek közé emelt.^[107] A rendszer paradox logikája egyidejűleg érvelt a (leginkább negatív vallásszabadságként fölfogott) lelkiismereti szabadság és az elválasztás elvével, valamint a vallási szféra szoros állami felügyeletével.

[92] A jogi keretek 1950 és 1989 közötti változatlansága és a körülmények megváltozása egyértelművé tette, hogy gyökeresen új szabályozásra van szükség – a változtatáshoz a legjobb jogi hagyományok sem adtak támpontot. Bár a demokratikus átmenetről szóló tárgyalások során, 1989-ben az Ellenzéki Kerekasztal nem titkolta, hogy a szabadon választott Országgyűlést tartaná illetékesnek a vallásszabadságot biztosító törvény megalkotására, az egyházak életét gúzsba kötő szabályozás felszámolása oly módon sürgetőnek bizonyult, hogy az egyházakkal 1988 óta zajló egyeztetések nyomán kialakult törvényszöveget – az Alkotmány által előírányozott törvények között elsőként és „alkotmányerejű törvényként” egyedülként – az Országgyűlés 1990. január 24-én elfogadta, megalkotva a *lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvényt*. A vallásfelekezetek elismerését a törvény az egyházak bírósági nyilvántartásának formális aktusával váltotta fel. E törvényt váltotta fel az *Alaptörvény* elfogadása nyomán a *lelkiismereti és*

vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény, mely az 2012. január 1-jén lépett hatályba. Az új törvény alapján a vallási közösségek az Országgyűlés által elismert, bevett egyházként vagy – ilyen elismerés hiányában – sajátos jogokat élvező egyesületként, vallási tevékenységet végző szervezetként működhetnek. Az állam főszabályként a bevett egyházakkal működik együtt a közcélok megvalósítása (oktatás, egészségügy stb.) terén. Uitz Renáta találó képét alkalmazva a szabályozás ingaszerű mozgást mutat,^[108] a nyugvópont megtalálása az Alkotmánybíróság^[109] és az EJB^[110] határozatai nyomán az Országgyűlés feladata.

[93] Az állam világnézeti semlegességéből szükségszerűen következik az állam és az egyház elválasztott működése. Míg a vallásszabadság mint alapvető jog megfogalmazása lényegében nem változott az 1989-es szöveghez képest, addig az *Alaptörvény* új megfogalmazással közelít az állam és a vallási közösségek viszonyához: nem az állam és az egyház elválasztott, hanem különvált működését rögzíti, és fontos többletként kimondja, hogy az egyházak önállóak, az állam pedig a közösségi célok érdekében együttműködik velük: „Az állam és az egyházak különváltan működnek. Az egyházak önállóak. Az állam a közösségi célok érdekében együttműködik az egyházakkal.”. Amikor egyházak közfeladatokat vállalnak át (oktatás, egészségügyi vagy szociális ellátás), nem valamiféle megtúrt, kiegészítő szereplők: az államnak alkotmányos kötelezettsége, hogy a közjó érdekében együttműködjön az egyházakkal. Az egyházi önállóság kiemelt megfogalmazása jól jelzi azt, hogy a mai alkotmányozó – szemben a különválasztást célul kitűző 1949-essel – nem az államot kívánja védeni az egyháztól, hanem az egyházat, a vallási közösségeket az államtól, a közhatalom illetéktelen beavatkozásaitól. Az Alkotmánybíróság 4/1993. (II. 12.) AB határozata az egyházak társadalmi szerepvállalásával kapcsolatban kifejezetten jelezte, hogy „az elválasztás nem ellentétes az együttműködéssel, még ha ez rigorózus garanciák között is folyik.” Az *Alaptörvény* tehát érdemi változást nem hoz az elmúlt két évtized alkotmányos helyzetéhez képest. A vallási közösségek jogállásának szabályozásával kapcsolatban az Alkotmánybíróság kifejezetten arra utal, hogy az egyházak önállóságának rögzítése a korábbi alkotmánybírói gyakorlat lenyomata:

A korábbi Alkotmány az állam és az egyház »elválasztásáról« rendelkezett. Az Alkotmány alapján az Alkotmánybíróság által levont utóbbi következtetéshez képest az *Alaptörvény* kifejezetten rögzíti, hogy »az egyházak önállóak«, ezért az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy a vallási közösségek működéséhez olyan sajátos jogi formára vonatkozó szabályokat kell az Országgyűlésnek megalkotnia, amely számukra a demokratikusan felépülő egyéb társadalmi szervezetekhez képest nagyobb belső szervezetalkítási és szabályozási szabadságot biztosít. Ezt az értelmezést támasztja alá az elmúlt százhusz év magyarországi állami egyházi jogi változásainak figyelembevétele is.^[111]

[94] Az állam és az egyház elválasztott működésének elve alapján az állam nem vállalhat szerepet a polgár és egyháza közötti kapcsolatban. Az egyháztagság jogi relevanciát nem kaphat. Az államnak az egyén szabad döntését kell védenie, így nem szerezhet érvényt olyan „szerződéseknél” sem, melyek egy vallási közösség elhagyását szankcionálná (például polgári jogi igényekkel).

[95] Az egyháztagság a gyermek elhelyezése iránti perekben sem vehető figyelembe, azonban következményeit a bíróság értékelheti: ha az egyik szülő a másik ellenkezése ellenére a vallás gyakorlásába „határozottan és erőszakosan” bevonja, és ez – egyéb körülmények mellett – a gyermek lelkiállapotára negatívan hat, az elhelyezés megváltoztatása felmerülhet (-> [a gyermekek jogai](#)).^[112]

A világnézet különbözősége a gyermek elhelyezésénél egyik szülő javára vagy terhére sem értékelhető. Alapjaiban a vallás különbözőségén alapuló

különbségtétel tehát a szülők között nem fogadható el. [...] Más kérdés természetesen az, hogy ha a szülő nevelési elvei, magatartása közösségellenes, deviáns, a gyermek alapvető érdekeivel szembenálló tartalmakat hordoznak magukban, úgy ezt a gyermekelhelyezésnél, a gyermek nevelésére, gondozására és egészséges erkölcsi fejlődésnek biztosítására való alkalmasság körében értékelni kell.^[113]

[96] „A szülők világnézete, az általuk gyakorolt vallás tanai, hitelvei nem tartoznak a gyermekelhelyezési perre, azok a jogvita elbírálása során nem vonhatóak a bírói mérlegelés körébe.”^[114] A lelkiismereti és vallásszabadság körébe tartozó kérdésekben a felügyeletet közösen gyakorló szülők egyetértésének hiányában sem dönthet gyámhatóság vagy bíróság. Egy, a Hit Gyülekezetébe tartozó szülő gyermekfelügyeleti jogának teljes megvonása kapcsán az EJE az állapította meg, hogy az Egyezmény 8. cikkét sérti, ha „[az] Egyezmény 9. cikkében védett jogoknak az egyén önkiteljesítésének biztosítása terén betöltött fontossága fényében a Bíróság úgy véli, hogy az ilyen bánásmód csak nagyon súlyos indokok fennállása esetén egyeztethető össze az Egyezménnyel”.^[115]

[97] A törvény szerint a gyermek helyettesítő védelme során tiszteletben kell tartani lelkiismereti és vallásszabadságát, továbbá figyelemmel kell lenni nemzetiségi, etnikai és kulturális hovatartozására.^[116] Az átmeneti vagy tartós nevelésbe vett gyermek joga különösen, hogy életkorához, egészségi állapotához, fejlettségéhez, valamint egyéb szükségleteihez igazodóan, vallási vagy lelkiismereti meggyőződését szabadon megválassza, kinyilvánítsa és gyakorolja, valamint hit- és vallásoktatásban vegyen részt.^[117] A gyámhivatalnak a gyermek elhelyezése során figyelemmel kell lennie a gyermek „vallási és kulturális hovatartozására”. A törvény a gyermek vallási hovatartozását és nem vallási meggyőződését rendeli figyelembe venni, mivel például egy óvodás gyermek esetében meggyőződésről még nem beszélhetünk. Ilyen esetben is lehet azonban a gyermeknek hovatartozása. Ebben a tekintetben a szülők döntése irányadó, például az, hogy a gyermeket egy adott felekezetben megkeresztelték. De a hovatartozás nem szűkíthető le a formális egyháztagságra, azaz ennek hiányában a felmenők vallása is iránymutató lehet.

[98] Az elválasztás konkrét következménye, hogy főszabályként nem lehetnek „vegyes”, félig állami, félig egyházi intézmények és világnézeti elkötelezett intézmény (például iskola) nem lehet állami fenntartásban. Nem zárja ki a semlegesség viszont azt, hogy a létrejövő elkötelezett intézményeket és fenntartóikat az állam a közintézményekhez hasonló támogatásban részesítse – sőt, ez egyenesen követelménye is a pozitív semlegességnek. Az elválasztás egyfelől azzal a követelménnyel jár, hogy az államnak tiszteletben kell tartania az egyházak szabadságát (nem avatkozhat be belső ügyeikbe), másfelől az állam nem léphet be az egyház és az egyház tagja közötti viszonyba: nem válhat az egyházak „meghosszabbított karjává”, állami kényszert alkalmazva egyházi kötelezettségek érvényre juttatására. Az elválasztott működés természetesen kizárja az állami beleszólást az egyházszervezet alakítása és az egyházi tisztségek betöltése terén. Sajátos kivételt a Katonai Ordináriátus jelent: természetesen a katolikus tábori püspököt is a Szentszék nevezi ki, azonban ezt

a Magyar Kormány előzetes értesítése után, szem előtt tartva a magyarországi törvényes követelményeket és a katonai szolgálat ellátásával kapcsolatos előírásokat. A Magyar Kormány a kinevezések esetén tizenöt nap alatt a jelölttel szemben általános politikai jellegű kifogást emelhet.

[99] A kifogás nem köti a Szentszékét.^[118] A különvált működés a gyakorlat számos pontján felveti az állami jog és a belső egyházi jog viszonyának kérdését. Előfordulhatnak olyan esetek, amikor egy-egy életviszonyt az állami jog és az egyházjog is szabályoz: ilyenkor felmerül a kérdés, hogy meddig

terjeszkedhet az állami jogalkotás és az ehhez kapcsolódó jogalkalmazás, és milyen körben ismeri el az állam az egyház önkormányzatát. Ahogy azt az Alkotmánybíróság az 1990. évi IV. törvény 15. §-ának („Az egyház belső törvényeinek, szabályainak érvényre juttatására állami kényszer nem alkalmazható.”) alkalmazásával kapcsolatban megállapította: alkotmányos követelmény, hogy „egyház és egyházzal jogviszonyban álló személyek közötti, állami jogszabályokon alapuló jogviszonyokból eredő jogvitákat állami bíróságok érdemben elbírálják.”^[119] Az új törvény arra törekedett, hogy ezt a kérdést egyértelműen rendezze:

A vallási közösség hitelvei, belső törvénye, alapszabálya, szervezeti és működési szabályzata vagy azoknak megfelelő más szabályzata (a továbbiakban együtt: belső egyházi szabály) alapján hozott határozat érvényre juttatására állami kényszer nem alkalmazható, azt az állami hatóság nem vizsgálhatja. A vallási közösség belső egyházi szabályon alapuló döntését állami szerv nem módosíthatja vagy bírálhatja felül, a jogszabályban nem szabályozott belső jogviszonyokból eredő jogviták elbírálására állami szervnek nincs hatásköre.^[120]

[100] Az egyház és tagjai közötti belső, egyházi jogviszonyt szabályozó egyházi normák betartását az egyház, valamint az erre feljogosított szerve – az egyház által megszabott eljárás keretében – „kényszerítheti” ki: e tekintetben a különböző vallási közösségek belső jog- és intézményrendszerének kidolgozottsága, tagoltsága részben hitelvi, részben történelmi okokból rendkívül eltérő (-> **egyházjog**). Egyház és az egyház tagja között létrejöhet egyházi jogviszony (-> **egyházi munkaviszony**), melyet a belső, egyházi normarendszer szabályoz, és így annak végrehajtásában a közhatalom nem vehet részt. Keletkezhet azonban közöttük állami jogszabályok által meghatározott jogviszony is, melyben az állami jog érvényesül, a vonatkozó jogorvoslati rendelkezésekkel. Az állami jogszabályokon alapuló jogviszonyokból eredő jogok és kötelezettségek állami kényszer segítségével érvényesíthetőek. Ennek egyszerű példája az, amikor az egyházi jogi személy polgári jogi szerződést köt: egy vállalkozási szerződésből, megbízási szerződésből vagy adásvételből származó jogvita nyilvánvalóan ugyanúgy kerülhet bíróságra, mint bármely más természetes vagy jogi személy által kötött szerződés. A tetőfedő és az egyházköztség között a templomtető kijavítására kötött vállalkozási szerződés tisztán állami jog alapján jön létre és ekként magától értetődően peresíthető: a tetőfedő felekezeti hovatartozásának a jogviszonyra nincs kihatása. A magánjogi viszonyokban – amennyiben ezt törvény nem zárja ki – a felek autonómiája kiterjed arra is, hogy a jogorvoslati jogot kizárják.^[121]

[101] Az állam és az egyház különvált működésének alkotmányi tétele tehát kizárja azt, hogy a hívő és az egyház közötti viszonyban az állami jog – és végső soron az állami kényszer – szerepet kapjon. Ugyanakkor ez az elv nem zárja ki azt, hogy egyházi jogi személyek között vagy egyházi jogi személyek és magánszemélyek között olyan kettős természetű jogviszony jöjjön létre, melynek bizonyos kérdéseit a belső, egyházi jog szabályozza, és így végrehajtásukban egyik vonatkozásban a közhatalom nem vehet részt, míg más vonatkozásokban az állami jog érvényesüljön, az állami jogorvoslati rendelkezésekkel. Az egyházi jogi jogviszony tisztán a belső egyházi útra tartozik, míg a vele párhuzamosan esetleg létrejövő munkajogi vagy polgári jogi jogviszony állami bíróság elé kerülhet. A „joghatóságok” elhatárolása a bíróság vagy az eljáró hatóság feladata, mely csak az adott ügy ismeretében tehető meg. Míg az állam „joghatóságába” tartozó kérdések tekintetében az *Alaptörvény* – és így a pártatlan, igazságos és nyilvános bírósági eljáráshoz való jog – érvényesül, addig ugyanezen ügy belső, egyházi vonatkozásai tekintetében az *Alaptörvény* csak akkor jogforrás, ha ezt maga az egyház azzá teszi, és az is egyházi belügy, hogy egy egyház milyen rendelkezések alapján, milyen eljárásban hoz döntéseket. A semleges államnak csak annak lehetőségét kell biztosítania, hogy bárki, következmények nélkül elhagyhassa egyházát, azaz az egyházi szervek eljárásában csak olyan személyek vesznek részt, akik ezt önkéntesen teszik.

[102] A „negatív joghatósági összeütközés” nem kizárt: ha egy ügy belső, egyházi jogi vonatkozásainak rendezését az egyház nem végzi el, esetleg kifejezetten állami bíróságok elé utalja, ez az „áttétel” az állami bíróságokat nem kötelezi, és az állami bíróság egyáltalán nem járhat el a tisztán belső jogviszonyokra épülő kérdésekben. Az állami szerveknek maguknak kell eldönteniük, hogy egy adott jogviszonyból származó adott kérdés az állami hatóság vagy bíróság hatáskörébe tartozik-e. Nem foglalhatnak viszont állást abban a kérdésben, hogy az adott kérdés mely egyház milyen szervének milyen eljárása alá tartozik, azaz nem bocsátkozhatnak belső egyházi jogi szabályok értelmezésébe vagy alkalmazásába. A belső egyházi jog figyelmen kívül hagyásával kell kialakítaniuk álláspontjukat arról, hogy létrejött-e a felek között az állami jog szempontjából értékelhető jogviszony vagy kárigény, és ezek nyomán milyen eljárás folytatható le. Belső egyházi jogot (egyházi törvényt, szabályzatot) állami szervek ilyenként csak akkor alkalmazhatnak, ha jogszabály ezt kifejezetten előírja: ezekben az esetekben az egyházi rendelkezések az illető egyház által adott értelmezés szerint alkalmazandóak.

[103] Sajátos kérdések merülhetnek fel akkor, amikor valaki elhagy egy olyan vallási közösséget, melyben előzőleg különböző kötelezettségeket vállalt. Ilyen esetekben vizsgálni kell, hogy melyek az állami jog szerint valóban érvényesíthető igények a felek között; esetleg olyan „szerződések” is létrejöhetnek, melyek látszólag polgári jogi szerződések, valójában azonban belső viszonyokat szabályoznak. A vallásszabadság fölött őröködő államnak biztosítania kell, hogy vallási közösségek állami kényszer segítségével ne nyúlhassanak a közösséget elhagyó tag után, hiszen előfordulhat, hogy a vallási közösség irreális anyagi követeléseket támaszt a disszidensekkel szemben, színlelt, bírósági úton valójában nem érvényesíthető kötelezettségvállalásokra hivatkozva. Ha ezek a belső viszonyok peresíthetőek lennének a polgári bíróság előtt, az az elválasztás garanciájának visszaélésszerű megkerülését jelentené.

[104] A jogrendszer legkülönbözőbb területein vannak olyan, a vallási közösségeket érintő kérdések, melyekre kiterjed az állam szabályozási igénye, azonban az állam – éppen a vallási közösségek önrendelkezési jogát tiszteletben tartandó – a tartalmi szabályozástól tartózkodik. Így az állami jog bizonyos kérdésekben utal az egyházak, felekezetek, vallási közösségek saját jogára, belső szabályaira, egyes meghatározott kérdésekben a belső egyházi normák alkalmazását írja elő saját szervei számára. Elismerve az egyházi szabályokat, a világi jogalkalmazó is kerülhet olyan helyzetbe, hogy egyházi jogot kell alkalmaznia, adott esetben az egyházi norma belső, egyházi értelmezésére, az egyházi joggyakorlatra is figyelemmel kell lennie. Ezen esetben tehát nem adhat saját értelmezést az egyházi jognak, hanem az egyházi bíróságok és az egyházi közigazgatás jogértelmezésére van utalva. Ennek során gyakorlati nehézségeket okozhat az, hogy az állami és az egyházi jogrendszer terminológiája nem azonos, azaz az állam semleges jogi meghatározásokkal közelíti meg a vallási közösségek belső valóságát, melyekkel esetenként csak nehezen hozható összhangba.

[105] Az egyházi jog állami alkalmazásának legfontosabb példája, hogy az állam jogi személyként ismeri el a belső egyházi jogi személyeket: „A bevett egyház belső szabálya szerint jogi személyiséggel rendelkező egysége, szervezete vagy intézménye jogi személy.”^[122] E szabály alapján élveznek jogi személyiséget Magyarországon például az egyházmegyék és a plébániák: ezeket tehát maga az egyházi jog ruházza föl jogi személyiséggel, amit a magyar állami jog elismer.

[106] Eredetileg az adójogban alakult ki az egyházi személy kifejezés.^[123] Az új törvény kifejezetten tartalmazza már ezt a kategóriát, és az egyház belső egyházi szabályaira bízta azon egyházi szolgálatban álló személyek körének meghatározását, akiket az egyház egyházi személynek tekint. Szolgálatukat az egyházi személyek (így a klerikusok) általában nem munkaviszony, hanem egyházi szolgálati viszony keretében látják el, azonban a törvény nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy egyházi személy egyházával munkaviszonyt vagy más jogviszonyt (például megbízási szerződést) hozzon létre. Nem tartoznak ebbe a körbe az egyházi jogi személyek világi alkalmazottai, például egy katolikus iskola tanárai.

[107] A belső egyházi jog és az állami jog találkozásának tanulságos esete volt a kárpótlási jog, mely „házassági tilalom alá eső egyházi személy” után járó kárpótlás jogosultjává azt az egyházmegyét tette, „ahol a sérelmet elszenvedő szolgálatot teljesített”.^[124] A „házassági tilalom” fogalma alá tartozik mind az ünnepélyes, mind az egyszerű örök fogadalom és a világi klerikusok celibátusa is. Az Alkotmánybíróság úgynevezett. hetedik kárpótlási határozatában e törvényi rendelkezés alkotmányosságát is vizsgálta. A vizsgált alkotmányossági kérdés az volt, hogy e rendelkezés nem ütközik-e az állam és az egyház elválasztásának alkotmányos elvébe, egyúttal nem áll-e fenn diszkrimináció a nem katolikus egyházakkal, illetőleg a celibátusra nem kötelezett egyházi személyekkel szemben. Tekintettel lehet-e kánonjogi tilalomra – adott esetben a házasság kánonjogi akadályára – az állami jog? Az indítványt az Alkotmánybíróság elutasította. Az indokolás kiemeli, hogy

a házassági tilalom alatt álló egyházi személy életétől való megfosztása esetén rendesen hiányzik az a személyi kör (házastárs, gyermek), amely más sérelmet szenvedettek halála esetén megvan. A törvényhozó az egyházmegyét itt – egy jogi fikció alkalmazásával – mintegy hozzátartozónak tekinti, és a kárpótlás indoka ez, nem pedig az, hogy egyházi jogi személyt is kárpótlásban akar részeltetni. Ebben a konstrukcióban az egyenlő elbánás alapja éppen az, hogy a törvény a büntetőeljárás során jogtalanul megölt egyházi személy után is meghatároz kárpótlásra jogosultat, aki után – mert egyházi fogadalma miatt házastárs és leszármazó hiányában halt meg – egyébként nem lenne.

[108] A törvény tehát nem mint a jogi személyek egy preferált csoportjának juttat kárpótlást az egyházmegyének, hanem úgy tekinti, mint a jogtalanul megölt hozzátartozója helyébe lépő jogosultat. A rendelkezés nem sérti az állam és az egyház elválasztását kimondó alkotmányi rendelkezést sem: „az állam éppen azzal ismeri el az egyházak különállását, hogy sajátosságaikat – ahol ez szükséges – a jogi szabályozás során is figyelembe veszi és szabadságukat garantálja.”^[125]

[109] A jogszabályok több esetben utalnak a lelkészekre, a lelkészi titoktartásra – ezekben az esetekben az érintett személykör meghatározása az egyház kizárólagos joga. A hittudományi képzést nyújtó egyházi felsőoktatási intézményeket és az általuk kiadott oklevelek szintjét az állam úgy ismeri el, hogy az oktatási tevékenység tartalmi kérdéseibe nincs beleszólása. Az egyházi egyetemek, főiskolák és a teológiai karok, illetőleg szakok állami elismerésekor a hitélettel összefüggő tárgyak, ismeretek tartalma nem vizsgálható, ezek tekintetében a képesítési követelményeket az egyházi egyetemek és főiskolák a rájuk vonatkozó egyházi jogszabályok alapján határozzák meg.^[126]

[110] A felhozott példák szemléltetik: előfordul, hogy az állami jog egyházjogot recipiál (ahogy ennek fordítottja is megtörténik). Egyes esetekben csupán célszerűségi szempontok vezetnek a világi jogalkotót, aki nem tudna az összes nyilvántartott vallási közösség sajátosságaira figyelemmel lenni. Más esetekben viszont az állam világi jellege, elválasztás alkotmányi tétele – másfelől az egyházi autonómia mint a vallásszabadság következménye szab határt az állami jognak: ezen esetekben elvi jelentősége van annak, hogy az állami jog az egyházi jogra utal, ha másként tenne, azzal megsértené az előbb említett elveket. Jogrendszerének zártságát nem sértik a világi jogra utaló, azt recipiáló szabályok, az állam és egyház elválasztott működésének alkotmányi tétele nem csorbul azáltal, hogy a világi törvényhozó az egyházi törvényhozó által alkotott norma érvényesülését rendeli el. Ellenkezőleg: a vallásszabadság biztosítása egyenesen megköveteli e jogtechnikai megoldások alkalmazását. Jelentőségük azonban túlmutat a pusztán technikai érdekességen: e megoldásokban szemléletesen kifejeződik a vallásszabadságot biztosító szekuláris állam és az egyház viszonyának jellege.

6. JEGYZETEK

[¹] Köszönöm Uitz Renátának a kéziratához fűzött lektori megjegyzéseit és javaslatait.

[²] SCHWEITZER Gábor: „Lelkiismereti és vallásszabadság” in LAMM Vanda (szerk.): *Ember jogi enciklopédia*, Budapest, HVG–Orac, 2018, 463; Axel Freiherr von CAMPENHAUSEN: „Religionsfreiheit” in Josef ISENSEE – Paul KIRCHHOF (szerk.): *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Heidelberg, C.F. Müller, 2009, 597, 599; W. Cole DURHAM – Brett G. SCHARFFS: *Law and religion: National, international and comparative perspectives*, Austin, Wolters Kluwer, 2010; Francis MESSNER (szerk.): *Droit de Religion*, Paris, CNRS Editions, 2010; Tore LINDHOLM – W. Cole DURHAM – Bahia G. TAHZIB-LIE (szerk.): *Facilitating freedom of religion or belief: A deskbook*, Leiden, Martinus Nijhoff, 2004; Gerhard ROBBERS – W. Cole DURHAM – Donlu THAYER (szerk.): *Encyclopedia of Law and Religion Online*, Leiden, Brill Nijhoff, 2016.

[³] Bonni Alaptörvény 4. cikk (1) bekezdés: „A hit, a lelkiismeret, a vallás és a világnézet szabadsága sérthetetlen.”

[⁴] *4/1993. (II. 12.) AB határozat*, ABH 1993, 48, 52. „A gondolat- és vallásszabadságra a jog akkor képes hatást gyakorolni, ha a gondolat vagy a belső meggyőződés *megnyilvánul*. Ez a megnyilvánulás a vallás gyakorlása. Még a »vallás vagy más lelkiismereti meggyőződés szabad megválasztását vagy elfogadását« [Alkotmány 60. § (1) bekezdés első fordulata] is csak azon keresztül tudja védeni az állam, hogy az eszmék szabad áramlását biztosítja. Egyrészt a gondolat-, a lelkiismereti és a vallásszabadsághoz való jog természete, másrészt a jog lehetőségei folytán is, az állam kompetenciája csakis a meggyőződést alakító, illetve kifejező kommunikációs folyamatra korlátozódhat. Az állam e helyzetéből is következik semlegessége.”

[⁵] Lásd korábbi honvédelmi törvény módosításáról szóló, a polgári szolgálatot újraszabályozó *1990. évi LXXVIII. törvény* javaslatának miniszteri indokolása, 2. pont; ERDŐ Péter – SCHANDA Balázs: *Egyház és vallás a mai magyar jogban*. Budapest, Szent István Társulat, 1993, 40.

[⁶] *Így a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény* (Lvt.) javaslatának általános miniszteri indokolása.

[⁷] *64/1991. (XII. 17.) AB határozat*, ABH 1991, 29; *az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény* 131. § (5) bekezdés a) pont.

[⁸] *6/2013. (III. 1.) AB határozat*, ABH 2013, 194.

[⁹] *A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény* 6. § (3) bekezdés.

[¹⁰] *4/1993. (II. 12.) AB határozat*, ABH 1993, 48, 51.

[¹¹] A Katolikus Egyház vallásszabadsággal kapcsolatos megközelítése a II. Vatikáni Zsinat *Dignitatis humane* kezdetű nyilatkozatával éppen a méltóság a vallásszabadság kapcsolatának felismerése nyomán változott meg: nem a „tévedésnek” vannak jogai, hanem a „tévedő” személy méltósága érdemel elismerést.

- [12] 64/1991. (XII. 17.) AB határozat, ABH 1991, 297.
- [13] Magyarországon kihirdette: *a gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény kihirdetéséről szóló 1991. évi LXIV. törvény.*
- [14] Lásd az *információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény* 3. § 3. pont.
- [15] 4/1993. (II. 12.) AB határozat, ABH 1993, 48.
- [16] 4/1993. (II. 12.) AB határozat, ABH 1993, 48; 30/1992. (V. 26.) AB határozat, ABH 1992, 167.
- [17] SCHWEITZER József – SCHWEITZER Gábor: „A magyarországi zsidók és az izraelita felekezet jogállásának alakulása” in RÁCZ Lajos (szerk.): *Felekezeti egyházjog Magyarországon*. Budapest, Unió, 1994, 215–244.
- [18] 1895. évi XLIII. tc. a *vallás szabad gyakorlatáról*.
- [19] 4/1993. (II. 12.) AB határozat, ABH 1993, 48, 51.
- [20] BVerfGE 41, 29, 49; 4/1993. (II. 12.) AB határozat, ABH 1993, 48.
- [21] 4/1993. (II. 12.) AB határozat, ABH 1993, 48, 56.
- [22] *Leela Förderkreis E.V. and others v. Germany*, Judgment of 6 November 2008.
- [23] Btk. 216. §, 332. §.
- [24] 4/1993. (II. 12.) AB határozat, ABH 1993, 48, 52–53.
- [25] 10/1993. (II. 27.) AB határozat, ABH 1993, 105.
- [26] A határozat megalkotásának idején a *Munka Törvénykönyvéről szóló 1992. évi XXII. törvény* 125. § (2), (4) bekezdése, jelenleg a *2012. évi I. törvény* 102. § (1) bekezdése által meghatározott napok.
- [27] 10/1993. (II. 27.) AB határozat, ABH 1993, 105, 106.
- [28] Ezzel az Alkotmánybíróság hasonló álláspontra helyezkedett, mint az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága a *McGowan v. Maryland ügyben*, 366 U. S. 420 (1961).
- [29] Lásd például a Szentszék és Szlovákia alapszerződését, a lengyel konkordátumot vagy a korábbi időszakból a német birodalmi konkordátumot.
- [30] *Manoussakis and Others v. Greece*, no. 18748/91, ECHR 41.
- [31] OBH 5124/2005. számú jelentés.
- [32] Így például az *egyes közjogi tisztségviselők esküjéről és fogadalmáról szóló 2008. évi XXVII. törvény*. Valamennyi esetben az esküt tevő meggyőződésének megfelelően hozzáfűzheti vagy elhagyhatja az „Isten engem úgy segítjen!” szavakat.
- [33] A *magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény* 7. § (4) –(5) bekezdés.
- [34] Lásd LENKOVICS Barnabás 2001. október 29-én kiadott állásfoglalását a köztisztviselői eskü szövegével kapcsolatban.
- [35] 74/1992. (XII. 28.) AB határozat, ABH 1992, 310.
- [36] 2011. évi CCVI. törvény 5. § (2) bekezdés.
- [37] TRÓCSÁNYI Sára – FARKAS Mirella: *Faji eredet, vallási hovatartozás az adatkezelésben*. Budapest, COLPI, 1997, 30.
- [38] Az Alkotmánybíróság e korlátozást szükségesnek és arányosnak találta: 46/1994. (X. 21.) AB határozat, ABH 1994, 260, 274.
- [39] *A szabadságvesztés, az elzárás, az előzetes letartóztatás és a rendbíróság helyébe lépő elzárás*

végrehajtásának részletes szabályairól szóló 16/2014. (XII. 19.) IM rendelet 114. §.

[40] BH 1998. 398.

[41] BverfGE 32, 98, 106.

[42] 46/1994. (X. 21.) AB határozat, ABH 1994, 260, 269.

[43] Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény 22. § b) pont.

[44] Alaptörvény XV. cikk. (2) bekezdés.

[45] 2011. évi CCVI. törvény 1. § (3) bekezdés.

[46] SÓLYOM László: *Az Alkotmánybírászkodás kezdetei Magyarországon*, Budapest, Osiris, 2001, 416, 755.

[47] 2003. évi CXXV. törvény 21–22. §.

[48] 2011. évi CCVI. törvény 5. § (1) bekezdés.

[49] 17/2017. (VII. 18.) AB határozat.

[50] PACZOLAY Péter: „A lelkiismereti és vallásszabadság” in HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*, Budapest, Osiris, 2003, 560.

[51] Silvio FERRARI: „Az új bor és a régi hordó” *Beszélő* 1996/4, 59.

[52] Joseph LISTL: „Grundmodelle einer möglichen Zuordnung von Kirche und Staat” in Joseph LISTL – Hubert MÜLLER – Heribert SCHMITZ (szerk.): *Handbuch des katholischen Kirchenrechts*, Regensburg, Pustet, 1983, 1037–1049; SCHANDA Balázs: „Az állam és az egyház viszonyának lehetséges modelljei” *Társadalmi Szemle* 1995/5, 35.

[53] PACZOLAY Péter: „Az állam semlegességének mítosza?” *Politikatudományi Szemle* 1993/3, 129–135.

[54] Így például a fejkendő-ügyekben, SCHANDA Balázs: „Fejkendőviselet az iskolában” *Fundamentum* 2004/2, 115–12.

[55] Gerhard Robbers kötete informatív kiindulópont Gerhard ROBBERS: „State and Church in the European Union” in Gerhard ROBBERS (szerk.): *State and Church in the European Union*, Baden-Baden, Nomos, 2005, 577–589. Naprakész adatokhoz lásd Eurel.info.

[56] Charalambos PAPASTATHIS: „Staat und Kirche in Griechenland” in ROBBERS (55. j.) 125.

[57] Lars FRIEDNER: „Staat und Kirche in Schweden” in ROBBERS (55. j.) 590, 598.

[58] Angliában az *Act of Settlement* szerint elesik a tróntól az uralkodó, ha ő vagy házastársa katolizál.

[59] PACZOLAY Péter: „Állam és egyház viszonya az amerikai alkotmányban” *Világosság* 1995/4, 53.

[60] BOZSÓKY Pál Gerő: *Az állam és az egyház kapcsolatai Franciaországban*, Újvidék, Agapé, 1992, 127.

[61] Francis MESSNER: *Le Financement des églises, Le système des cultes reconnus (180–1983)*, Strasbourg, 1984.

[62] Heiner MARRÉ: *Die Kirchenfinanzierung in Kirche und Staat der Gegenwart - Die Kirchensteuer im internationalen Umfeld kirchlicher Abgabesysteme und im heutigen Sozial- und Kulturstaat Bundesrepublik Deutschland*, Essen, Ludgerus, 31991, 17–21.

[63] Lásd [La Miviludes](#).

[64] Alexander HOLLERBACH: „Grundlagen des Staatskirchenrechts” in Josef ISENSEE – Paul KIRCHHOF (szerk.): *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Heidelberg, C.F. Müller, 2001, 471–555.

[65] Axel Freiherr von CAMPENHAUSEN – Heiner DE WALL: *Staatskirchenrecht*, München, C. H. Beck,

⁴2006, 32, 368.

[66] Az egyes országok helyzetéhez lásd Silvio Ferrari (Olaszország), Iván C. Ibán (Spanyolország) és James Casey (Írország) tanulmányait Gerhard Robbers hivatkozott kötetében. Lásd ROBBERS (55. j.); SZUROMI Szabolcs Anzelm: „Spanyol állami egyházjog – új hangsúlyok” *Iustum Aequum Salutare* 2014/2, 155–171.

[67] Nincs konkordatárius megállapodás Belgium, Dánia, Görögország, Finnország, Írország, Luxemburg, Hollandia, Svédország és az Egyesült Királyság esetében: Belgium, Írország és Luxemburg hagyományosan katolikus többségű államok.

[68] Például az állami iskolákban folyó katolikus vallásoktatásról (1989. november 16.) *Acta Apostolicae Sedis* (a továbbiakban: AAS) (1998) 30–41; a katolikus iskolákról, illetve vagyoni jogi kérdésekről (e két megállapodást 1991. november 28-án írták alá, 1993. február 18-án ratifikálták) AAS (1993) 558–568, illetve AAS (1993) 569–588; a házasságjogról (1993. február 3-án írták alá és 1995. március 25-én ratifikálták) AAS (1997) 679–694.

[69] A konkordátumot 1993-ban írták alá, de csak egy törvényhozási ciklussal később, 1998-ban ratifikálták. AAS (1998) 310–329.

[70] Az alapszerződést 2000. november 24-én írták alá, és december 18-án már ratifikálták is. AAS (2001) 136–155. A felek 2002. augusztus 21-én Pozsonyban a fegyveres erőknél szolgálatot teljesítő katolikusok lekipásztori ellátásáról is egyezményt írtak alá, melyet szintén rövid időn belül ratifikáltak.

[71] Külön szerződés született a jogi kérdésekről, az oktatás és a kultúra területén való együttműködésről és a katonák lekipásztori ellátásáról. Mindhárom megállapodást 2000. május 5-én írták alá és szeptember 16-án ratifikálták. AAS (2000) 783–794; 795–808; 809–816.

[72] A megállapodást 2000. november 8-án írták alá és a ratifikációs okmányok cseréjével 2002. október 25-én lépett életbe.

[73] A megállapodást 2001. december 14-én írták alá. Jelenleg a szlovén alkotmánybíróság vizsgálja.

[74] A jegyzékváltást közzétette: AAS (1999) 414–418.

[75] A Lettország és az Apostoli Szentszék között 2000. november 8-án aláírt megállapodás 2003-ban lépett hatályba. AAS (2003), 102–111., 20. cikk 4. §.

[76] A Lettország és az Apostoli Szentszék között 2000. november 8-án aláírt megállapodás 2003-ban lépett hatályba. AAS (2003), 102–111., 21. cikk.

[77] Az erről szóló megállapodást 1988-ban írták alá, de csak 1995-ben ratifikálták. AAS (1998) 24–30.

[78] Jiri Rajmund TRETERA: „Church Autonomy in the Czech Republic” in Robbers GERHARD (szerk.): *Church Autonomy, A Comparative Survey*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2001, 639.

[79] Az Apostoli Szentszék és Horvátország között 1996. december 19-én, a Szentszék és Litvánia között 2000. május 5-én, a Szentszék és a Szlovák Köztársaság között 2000. november 24-én jött létre megállapodás.

[80] AAS 89 (1997) 283–284.

[81] Silvio FERRARI: „State and Church in Italy” in ROBBERS (55. j.) 227.

[82] Rafael NAVARRO-VALS: „L’efficacitécivile du mariagereligieux dans le droitespagnol” in *Marriage and Religion in Europe*, Milano, 1993, 25–59.

[83] Egyházi Törvénykönyv 1084. kánon.

[84] Jiri Rajmund TRETERA: „Church and State in the Czech Republic” *European Journal for Church and State Research* 2000/7, 313.

[85] Ringolds BALODIS: „State and Church in Latvia” in Ringolds BALODIS (szerk.): *State and Church in the*
31. oldal

Baltic States 2001, Riga, Religijas Brivibas Asociacija, 2001. 39.

[86] FERENCZY Rita – SZUROMI Szabolcs.: „Az egyházi házasság mint államilag elismert házassági kötelék” *Jogtudományi Közöny* 2002/4, 186.

[87] Bronislaw ZUBERT: „Az állam és az egyház viszonya Lengyelországban az új konkordátum alapján” in FORRAI Tamás (szerk.): *Az állam és az egyház elválasztása*, Budapest, Faludi Ferenc Akadémia –Távlatok, 1995, 77–79.

[88] Gerhard ROBBERS: „State and Church in the European Union” in ROBBERS (55. j.) 579.

[89] *Magyar Keresztény Mennonita Egyház and Others v. Hungary*, Judgment of 8 April 2014, 109

[90] 4/1993. (II. 12.) AB határozat, ABH 1993, 48.

[91] 30/1992. (V. 26.) AB határozat, ABH 1992, 167, 179.

[92] 4/1993. (II. 12.) AB határozat, ABH 1993, 48, 53.

[93] KIS János: *Az állam semlegessége*, Budapest, Atlantisz, 1997, 73.

[94] Mint ahogy arra Kis János idézett munkájában kísérletet tesz.

[95] PACZOLAY Péter: „Az állam semlegességének mítosza?” *Politikatudományi Szemle* 1993/3, 129, 135.

[96] John RAWLS: *Az igazságosság elmélete*, Budapest, Osiris, 1998.

[97] Alkotmányjogi jelentését legátfogóbban Klaus Schlaich bontotta ki: Klaus SCHLAICH: *Neutralität als verfassungsrechtliches Prinzip vornehmlich im Kulturverfassungs- und Staatskirchenrecht*. Tübingen, Mohr, 1972.

[98] BverfGE 12, 1 (5).

[99] Érdekes, hogy a másfél évtizeddel ezelőtti sikertelen alkotmányozási kísérlet során felmerült az állam világnézeti semlegességének kifejezett rögzítése, vö. 119/1996. (XII. 21.) OGY határozat.

[100] *A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény* 74. § (3) bekezdés. Az értéksemlegességet a törvény koncepciója határozottan elutasította:.

[101] JAKAB András: *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei*, Budapest, HVG–Orac, 2011, 178.

[102] ZLINSZKY János: „Észrevételek az új Alkotmány „húsvéti” szövegéhez” in KUBOVICSNÉ BORBÉLY Anett – TÉGLÁSI András – VIRÁNYI András (szerk.): *Az új Alaptörvényről – elfogadás előtt*, Budapest, Országgyűlés Alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottsága, 2011, 26, 27.

[103] HORKAY HÖRCHER Ferenc: „The National Avowal” in CSINK Lóránt – SCHANDA Balázs – VARGA Zs. András (szerk.): *The Basic Law of Hungary. A First Commentary*, Dublin, Clarus Press – National Institute of Public Administration. 2011, 25, 34.

[104] „A magyar szellemi élet születése egy nap történt megkeresztelésével. A magyar kultúra eredendően keresztényi kultúra, mint az Egyház legidősebb lányáé, a franciáé, és nem »megtért« kultúra, mint a germán népeké. Ezért visszás és komikus minálunk minden olyan törekvés, mely német mintára kultúránk kiteljesedését kereszténység előtti, nem látható ősutakon keresi.” SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*, Budapest, Magvető, ¹⁰1992, 29.

[105] JAKAB (101. j.) 181.

[106] SCHANDA Balázs: „A »feszület-döntésről«”. *Vigilia* 1996/7, 548.

[107] Így az ÁEH 1981-ben a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösséget, 1989-ben a Magyarországi Új Apostoli Egyházat, a Hit Gyülekezetét, megszűnése napján pedig a Magyarországi Jehova Tanúit és a Magyarországi Krisna Tudatú Hívők Közösségét. A művelődési miniszter 1989. év második felében hét szervezetet ismert el.

- [108] UITZ Renáta: „The Pendulum of Church-State Relations in Hungary” Tom LEWIS (szerk.): *Religion, Rights and Secular Society, European Perspectives*, Cheltenham, Edward Elgar, 2012, 189–214.
- [109] 6/2013. (III. 1.) AB határozat, ABH 2013, 194; 23/2015. (VII. 7.) AB határozat; 6/2017. (XII. 29.) AB határozat.
- [110] *Magyar Keresztény Mennonita Egyház and Others v. Hungary*, Judgment of 8 April 2014.
- [111] 6/2013. (III. 1.) AB határozat, ABH 2013, 194;
- [112] BH 1994. 543.
- [113] BH 1998. 132. Érdekeség, hogy a Legfelsőbb Bíróság ítéletének megalkotásakor az Alkotmány mellett hivatkozott az Európai Emberi Jogi Bíróság Hoffmann-ügyben hozott ítéletére is (*Hoffmann v. Austria*, Judgment of 23 June 1993).
- [114] BH 2001. 479.
- [115] UITZ Renáta: „A lelkiismereti és vallásszabadság az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában – a Kokkiknakis ítélettől az állami semlegesség követelményéig” *Állam- és Jogtudomány* 2017/4, 106, 114; *Vojnity v Hungary*, Judgment of 2 December 2013, no. 29617/07, § 36
- [116] A gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény 7. § (3) bekezdés.
- [117] 1997. évi XXXI. törvény 9. § (1) bekezdés d) pont.
- [118] Lásd a Magyar Köztársaság és az Apostoli Szentszék között a Magyar Honvédségnél és a Határőrségnél végzendő lelkipásztori szolgálat tárgyában létrejött megállapodás II. cikkét. A szabály nem idegen az államok és a Szentszék mint nemzetközi jogalany között a katonák lelkipásztori ellátásának kereteit szabályozó konkordatárius (a Szentszék és államok között létrejövő sajátos megállapodásaitól).
- [119] 32/2003. (VI. 4.) AB határozat, ABH 2003, 380.
- [120] 2011. évi CCVI. törvény 8. § (2) bekezdés.
- [121] 1282/B/1993. AB határozat, ABH 1994, 675, 678.
- [122] 2011. évi CCVI. törvény 12. § (1) bekezdés.
- [123] Elsőként a személyi jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. törvény (Szjtv.) 3. § 40. pontja szerint a törvény alkalmazásában „egyházi személy az, akit az egyház belső törvényeiben és szabályzataiban annak minősít.” Ennek nyomán került be a fogalom a 2011. évi CCVI. törvénybe.
- [124] Az életüktől és szabadságuktól politikai okokból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény 2. § (5) bekezdés.
- [125] 1/1995. (II. 8.) AB határozat, ABH 1995, 31, 57–58.
- [126] A nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény 91–93. §.